

Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri

---

Prof. Dr. Orhan Kılıç

Prof. Dr. Orhan Kılıç

Prof. Dr. Orhan Kılıç, 1994 yılında Fırat Üniversitesi doktora çalışmasını tamamladı. 1994 yılında Yardımcı Doçent, 1998 yılında Doçent ve 2004 yılında Profesör unvanını aldı. Osmanlı idare tarihi, taşra teşkilatı, Van Gölü çevresinin Osmanlı dönemi tarihi ve doğal afetler (depremler, salgın hastalıklar, kıtlıklar) başlıca araştırma alanlarıdır. Yayımlanmış 6 Kitap, 38 Kitap Bölümü/Ansiklopedi Maddesi ve 60'm üzerinde makalesi ve yayımlanmış bildirisi bulunmaktadır. Eserlerine alanın bilim insanlarınınca birçok atıf yapılmıştır. Halen Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi olup, 1994 yılından beri Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığı görevini yürütmektedir.

Prof. Orhan Kılıç

Prof. Orhan Kılıç completed his PhD at Fırat University. He received the title of Assistant Professor in 1994, Associate Professor in 1998 and Professor in 2004. Ottoman administrative history, provincial organization, the history of the Ottoman period around Lake Van and natural disasters (earthquakes, epidemics, famines) are the main research areas. He has 6 published books, 38 Book Chapters/Encyclopedia Articles and over 60 articles and published papers. Many citations have been made to his works by scientists of the field. He is still a faculty member at Fırat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Chair of New Age, and has been serving as the Head of the New Age Chair since 1994.

Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri

Prof. Dr. Orhan Kılıç
Fırat Üniversitesi
okilic60[at]gmail.com

Özet

Tarihin izahı ve yorumunda dikkate alınması gereken önemli unsurlardan bir tanesi de salgın hastalıklardır. Salgın hastalıkların mahiyeti, korunma yolları ve tedavileri uzun süre tam olarak bilinmemiştir. İnsanlar salgın hastalığın mahiyetini öğreninceye kadar onu Tanrı'nın bir gazabı olarak görmüşler, çoğu zaman da üzerine bir kutsiyet yüklemişlerdir. Eski Çağ'dan günümüze kadar endemik, epidemik ve pandemik karakterli çok sayıda salgın hastalık yaşanmış ve bu salgınlarda milyonlarca insan hayatını kaybetmiştir. Veba, sıtma, kolera, sarı humma, çiçek, grip, verem, tifo, tifüs ve frengi hastalıkları kitlesel ölümlere yol açan önemli salgın hastalıklardır. Ancak bunların hepsi aynı anda dünyanın birkaç kıtasını etkisi altına alacak ölçekte salgınlar üretmemiştir. Sadece veba, kolera ve grip hastalıklarının insanları etkileyen ve küresel olarak bilinen pandemik salgın hastalıklar olduğunu söyleyebiliriz. Dünya, Eski Çağ'dan günümüze kadar, üç veba, yedi kolera ve bugünlerde yaşadığımız salgınla birlikte 10'dan fazla grip pandemisi yaşamıştır. Epidemik boyutta kalan ancak çok sayıda insanın ölümüne sebep olan çiçek, sıtma ve sarı humma salgınları da en az bu üç hastalık kadar etkili olmuşlardır.

Yaşanan bütün küresel salgınların tahribatının yüksek olmasının sebebi, hastalığın tam olarak tanınmamasıdır. Bu yüzden ölüm oranları yüksek, yayılma alanları geniş olmuştur. Salgın hastalıklar; ekonomik, sosyal, psikolojik, kültürel, siyasi, dinî, coğrafi ve daha birçok bakımdan toplumsal hayatı derinden etkilemiştir.

Anahtar kelimeler

pandemi, veba, kolera, grip, tarihteki salgınlar, salgın ve toplum

Pandemics Throughout History and Their Effects on Society Life

Abstract

One of the important factors to be considered in the explanation and interpretation of history is pandemic diseases. The nature of the pandemic diseases, ways of prevention and treatments are not fully known for a long time. People saw the disease as a wrath of God until they learned the nature of the epidemic, and often placed a blessing on it. Many diseases with an endemic, epidemic and pandemic character have been experienced since ancient times and millions of people have died in these outbreaks. Plague, malaria, cholera, yellow fever, smallpox, influenza, tuberculosis, typhoid, typhus and syphilis are important epidemic diseases that cause mass death. However, all of these could not produce outbreaks while would affect several continents of the world. We can only say that plague, cholera and influenza diseases are pandemic epidemics and that affect people globally known. The world has experienced from antiquity to the present, more than ten influenza pandemics with three plagues, seven cholera, and the outbreak we are experiencing today. Epidemic outbreaks of smallpox, malaria and yellow fever which caused the death of many people, were at least as effective as these three diseases.

The reason for the high destruction of all pandemics is that the disease is not fully recognized. Therefore, the mortality rates were high, and the spreading areas were wide. Epidemics/pandemics deeply affected social life economically, socially, psychologically, culturally, politically, religiously, geographically and many more.

Keywords

pandemic, plague, cholera, influenza/flu, pandemics in history, pandemic and society

Giriş

Salgın hastalıklar biyolojik bir olgu olduğu için insanlık tarihi kadar hatta daha eskidir. Çünkü hastalıklara sebep olan mikroorganizmaların insanlık tarihinden daha eski olduğu kabul edilmektedir. Bakteriler, virüsler, mantarlar, algler ve protozoonlar gibi mikroorganizmalar, çevre ve doğal şartların durumuna göre insan hayatını yararlı ve zararlı şekilde etkilemektedir. İnsanların toplu halde ölümüne sebebiyet veren salgın hastalıkların kaynağı olan mikroorganizmalar, gözle görülemeyecek kadar küçük oldukları için çok uzun bir süre varlıkları bilinmemiştir. Havanın kirliliğinin hastalıkların sebebi olabileceği ileri sürülerek bir anlamda mikroorganizmaların varlığı sadece teoride kabul edilmiştir. Çoğu zaman da hastalığa bir kutsiyet yüklenmiş ve Tanrı'nın bir cezalandırması olarak algılanmıştır.

Antik çağın ünlü hekimi Hipokrat (M.Ö. 460-380/375); kendisinden önceki dönemde uygulanan geleneksel dinî-sihri (majik) tedbirlerin aksine, akla ve tecrübeye dayalı tıp anlayışını ortaya koymuştur. Ona göre, tıp ilâhî bir sanattı ve hekimler tanrıların yardımını görmekte ve tabiatın gücünden faydalanmaktaydı. İslâm dünyasından birçok bilim adamı Hipokrat'ın klinik gözlemci yanını rehber edinmiştir. Hipokratik eserlerinin birçoğu Galen (Câlinûs) şerhleriyle Arapçaya çevrilmiştir (Kahya, 1998, s. 120). Hipokrat, bulaşıcı olsun olmasın her türlü hastalığı vücuttaki dört sıvının (hümör) dengesizliğine bağlıyordu (hümoral teori). Bu sıvılar; safra, kara safra, balgam ve kandı. İslam dünyası bunları *Ahlat-ı Erbaa* olarak adlandırmıştır. Teoriye göre, bahse konu dört sıvının insan vücudunda dengeli olması halinde sağlıklı bir bünyeye sahip olunacak, dengesiz olması halinde ise hastalık ortaya çıkacaktır. Bu sıvıların vücutta dengeli olup olmamasının en önemli faktörleri ise rüzgârlar ve sudur. Miasma (Miyazma) teorisi olarak adlandırılan bu kuram, fiziksel ve ahlaki kirlenmeyi işaret etmekle birlikte, salgın hastalık ile çevre ilişkisini de gündeme getirmekteydi. Bu bağlamda, hasta kişiler düzenlerini bozan su ve rüzgârdan daha uzak, farklı yerlere gönderiliyorlardı. Bu kuram esasta yanlış olmakla bir-

likte, bazen rastlantısal şekilde işe yarayabiliyordu. Çünkü bataklık ve durağan suların uzak durmak, sıtma hastalığı için önleyici ve koruyucu bir tedbir olabiliyordu. Kalabalık bir kentten çıkıp, havası güzel meltemlerin estiği bir kıyı kasabasında yaşamak bazı hastalıklara iyi gelebiliyordu (Bauer, 2006, s. 19).

Orta Çağ dünyasında birbiri ardına ortaya çıkan veba salgılarının sebepleri araştırılırken Hipokrat'ın teorilerine dayalı tezler ileri sürülmüştür. İbn Sinâ (980/981-1037), Hipokrat ve Galen'in Antik Roma dünyasında hazırlamış oldukları teorileri tekrar ele almış, tamamlamış ve yaymıştır (Panzac, 1997, s. 154). O, Ahlat-ı Erbaa'yı kan, safra, balgam ve sevda olarak tanımlamıştır. İbn Sina, vebanın taşıyıcı farelerle, fare piresinden yayıldığını belirterek veba epidemisinin bu yolla başladığını yazmıştır (Erdemir, 2018, s. 204). İbn Haldun (1332-1406), İbn Sinâ'ya yakın bir görüşle havanın bozulmasının salgın hastalıkları doğurduğuna işaret etmektedir (İbni Haldun, 1954, s. 128).

1346-1352 Kara Ölüm (Black Death) veba pandemisinden en çok etkilenen ülkeler Batı Avrupa ve Batı Akdeniz'deydi. Endülüsteki Müslüman bilim adamları bu yıkıcı salgının etkisiyle bazı eserler ortaya koymuşlardır. Bunlardan İbn el-Hatîb (1313-1374)'in Arapça eserini Almancaya çevirerek neşreden Max Meyerhof, veba hakkındaki bu risalelerin, 14-16. yüzyıllarda Avrupa'da bu konuda yazılmış eserlerden çok daha ileri olduğunu belirtmiştir. İbn el-Hatîb, yazdığı *Muknî'ât es-Sâ'il 'an el-Marad el-Hâ'il* adlı eserinde, hastalığa yakalanan kişilerle temasta bulunanların mutlaka vebaya yakalanıp öleceği yolunda tespitlerde bulunmuştur (Sezgin, 2015, s. 57).

15. yüzyıl Türk bilginlerinden Eşref bin Muhammed de İbn Sinâ'nın görüşlerini benimseyerek salgın hastalıkların sebebini ağızlu (zehirli) havaya bağlar (Eşref bin Muhammed, 1961, s. 34).

19. yüzyıl batı dünyasında salgın hastalıkların nasıl ortaya çıktığı ve yayıldıkları hususunda İbn Haldun'un görüşlerine yakın tezler ileri sürülmeye başlanmıştır. Çiçek gibi birçok hastalık insanların ölümüne sebep oluyordu ama nasıl yayıldıkları konusunda net bir fikir yoktu. Birçok insan salgın hastalıklara *miyazma* denilen, görünmez pis havanın sebebiyet verdiğine inanıyordu. Bu sebeple orta sınıf mensupları aşırı kalabalık gecekondu bölgelerini protesto ediyor ve kentleri kirli miyazma bulutlarından bu şekilde arındırarak korunmak istiyorlardı (Fara, 2012, s. 350). 19. yüzyılda Louis Pasteur'un çalışmaları mikrop teorisini ispatlamış ve bulaşıcı enfeksiyon hastalıkların gözle görülemeyecek küçük canlılar yani virüsler tarafından yayıldığı anlaşılmıştır.

Salgın hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olan birçok faktör vardır. Hijyen kurallarına uymama, insanların yerleşik hayata geçtikten sonraki hayat tarzlarının sebep olduğu sağlıksız ortamlar, ekolojik dengenin bozulması, kıtlıklar, doğal afetler ve insanların bağışıklık sistemlerinin herhangi bir sebeple zayıflaması ilk akla gelen sebeplerdir.

Çiftçilik öncesi avcılık ve toplayıcılık yapan toplulukların herhangi bir salgın hastalığa yakalanma riskleri daha düşüktü. Çünkü hastalıkları taşıyan virüslerin veya bakterilerin, yaşamaları ve üremeleri için kalabalık insan nüfusuna ihtiyacı vardı. Avlayıcı ve toplayıcı insan grupları elbette buna uygun değildi. Avladıkları hayvanlardan geçen bağırsak kurdu, parazitler veya enfeksiyonlardan etkilenip *verem dutu (frambesia)* denilen, deride yaralara yol açan bulaşıcı tropikal bir hastalığa ve sıtmaya yakalanabiliyorlardı. Ancak sürekli yer değiştirdiklerinden ve küçük gruplar halinde yaşadıklarından dolayı hastalıkların yerleşik hale gelmesi zordu. Yerleşik hayata geçiş, hastalıkların ortaya çıkmasını kolaylaştıran birçok unsuru da beraberinde getirmiştir. Evler, yiyeceklerin saklanması ve biriken çöpler, insana yakın yaşayan haşaratın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu haşarat içindeki pire, sivrisinek ve farelerin salgın hastalıklardaki rolü yadsınamayacak derecededir. İnsan atıkları ciddi manada birikince su kirliliğini arttırmış ve bütün bu gelişmeler hastalıkların yayılmasına sebep olmuştur. Açılan tarlalar ve evlerin etrafında bulunan su; sivrisinekler için uygun ortamlar oluşturmuş ve sıtma ortaya çıkmıştır. Su kanalları en geç M.Ö. 1200'de Mısır'da ve daha önce Mezopotamya'da bakteriyel hastalık taşıyıcısı salyangozlar için uygun üreme yerleriydi. İnsanlar hayvanlara daha yakın yaşamaya başlamışlar hatta kırsal kesimlerde, kış aylarında aynı mekânda bile kalmışlardır. Bunun sonucunda hayvanlara özgü hastalıklar mutasyona uğramış ve insanlar için ölümcül bir tehdit haline gelmiştir. İnsanların maruz kaldığı salgın olan veya olmayan hastalıkların neredeyse tamamı hayvan kaynaklıdır. Kızamık hastalığı, sığırlardaki *rinderpest* (sığır vebası) ve muhtemelen köpeklerdeki *distemper* ile ilgilidir. Çiçek hastalığı, inekler ya da akraba çiçek virüsleri taşıyan diğer hayvanlardan türemiştir. Difterinin kaynağı inekler, gripin kökeni ise domuzlar, ördekler ve tavuklardır. Tüberkülozun kaynağı sığırlardır. Sıradan nezle/soğuk algınlığı atlardan geçen bir hastalıktır. Tifüs'ün kaynağı önce fare pireleri, sonra sincaplar olmuştur (Diamond, 2013, s. 266-269; Pointing, 2011, s. 57; Porter, 2016, s. 20).

Salgın hastalıklar yayılma alanları ve etkiledikleri insan sayısına göre sınıflandırılmaktadır. Sürekli veya zaman zaman tek bir yerin veya işletmenin hayvanlarını yakalayan hastalıklara *dar salgın* denilmektedir. Hastalığın ortaya çıktığı yerden yayılıp bir başka yerde görülmesine *andemi/endemi*, belli bir bölgede veya birkaç ülkede normalinden fazla görülmesine *epidemi*, kıtalararası veya küresel yayılma özelliği göstermesine ise *pandemi/pandemik* denilmektedir (Dols M. , 1979b, s. 181).

Tarihte Pandemik Hastalıklar: Terminoloji ve Kapsam

Tarihteki salgın hastalıklar konusunun en problemlisi yanı, salgın hastalıkların sistematiği ve adlarıdır. Hitlerler'de *henkan* denilen hastalık, semptomları bilinmediği için salgın hastalıkların genel bir adı olarak düşünülmüştür (Dinçol, 1985, s. 10). Henkan'ın, veba, tifo veya kolera hastalığını karşılayacak manada kullanıldığı da ileri sürülmektedir (Koç, 2006, s. 52). Hastalıkların sistematiği konusunda batı toplumuna göre İslâm dünyasının daha ileri bir seviyede olduğu anlaşılmaktadır. 7-8. yüzyıllarda (Hicri I. yüzyıl) Mekke şehrinde bars (beyaz cüzzam), cüzzam, cudri (çiçek hastalığı), hasaba (kızamık) (Altun, 1996,

s. 140-141) ve hamra (bir çeşit veba) (İbn Mace, s. 2224-2225) hastalıkları biliniyordu. İslam dünyasında bu hastalıklar bilinmesine rağmen, yine de İslam ve Hristiyan dünyasında kısa sürede insanların ölümüne yol açan bütün salgın hastalıklar *tâ'ûn* veya *veba* (*plague/black death*) olarak anılmıştır. Osmanlı toplumu bağlamında da durum aynıdır. Özellikle veba ve sıtma hastalığının birbirine karıştırıldığı zamanlar oldukça fazladır. Lady Montagu, 1717 yılında yazdığı mektupların birinde, Osmanlı toplumunda anlatılan veba öykülerinin çoğunun ateşten (sıtma) ibaret olduğunu söyler (Montagu, 2004, s. 56). Bu durum öyle karmaşık bir hâl almıştır ki bazen veba ve humma tabirleri birlikte kullanılmıştır. Mesela, Nâimâ Mustafa Efendi eserinin bir yerinde, kısa sürede ölümcül olan bir hastalık için *humma-yı vebâ'yye* tabirini kullanmıştır (Nâimâ Mustafa Efendi, 2007, s. 1693).

Teorik olarak *tâ'ûn*, özellikle *hıyarcık vebası* anlamına gelmektedir. *Wâbâ* ise genel olarak salgın hastalıkların tümü için kullanılır. İki kelime de Arapçadan gelir. Hatta Arapça yazan bazı tarihçilerin “her *tâ'ûn* bir *wâbâ*dır, ancak her *wâbâ* bir *tâ'ûn* değildir” dedikleri kaydedilmektedir. Osmanlı kaynakları bu ayrımı teorik olarak gözetse de pratikte her iki kelimeyi de eş anlamlı olarak kullandıklarını söyleyebiliriz (Varlık, 2017, s. 30).

Tarihi süreçte insanları en çok etkileyen salgın hastalıklar başta veba olmak üzere; çiçek, sarı humma, tifo, sıtma, frengi, kolera, verem, tifüs, kızamık ve grip olmuştur. Bu hastalıklardan bazıları küresel bir yayılma gösterememişlerdir. Çünkü hastalıklara sebep olan mikroorganizmaların bulaşma, yayılma ve çoğalması için olması gereken ortamlar farklıdır. Sıtma mikrobunun taşıyıcılığı olan sivrisineklerin üreyecekleri durgun sular ve uygun bir iklim gereklidir. Frengi mikrobi için durum daha da farklıdır. Zira frengi hastalığının insandan insana geçmesi için cilt teması veya cinsel ilişki olması lazımdır. Sıtma, çiçek, frengi, cüzzam, verem, tifo ve tifüs gibi bulaşıcı hastalıklar çok sayıda insanın ölümüne sebep olmuşlarsa da pandemik özellik göstermemişlerdir. Tarihteki küresel salgın hastalıklar; veba, kolera ve gripdir.

Bu çalışma, pandemiklerin seyri, bunların insan ve toplum hayatı üzerine etkileri ve sonuçları üzerinde özlü bir değerlendirmeyi hedeflemektedir. Bu bakımdan salgın hastalıkların biyolojik ve tıbbi sebepleri, tedbirler ve tedavi usullerine ana konudan uzaklaşmamak için değinilmemiştir.

Veba/Tâ'ûn

Tarihte yaşanan salgın hastalıklar içerisinde vebanın özel bir yeri vardır. Eski çağlardan 19. yüzyılın sonuna kadar endemik, epidemik ve pandemik olarak sık sık yüzünü göstermiş ve çok sayıda insanın ölümüne yol açmıştır. Veba, İslam dünyasında *veba*, *tâ'ûn*, Batı dünyasında genellikle *Black Death* yani *Kara Ölüm* veya *Kara Veba* olarak ifade edilmektedir. Ancak farklı dillerde *plague*, *peste*, *pestis*, *pastilentia* olarak da adlandırılmaktadır. *Yersinia pestis* adı verilen bir bakteri enfeksiyonudur. Tedavisi bulunmadan önce hastalığa yakalananlar kısa süre içerisinde hayatlarını kaybediyordu. Veba'nın iki farklı çeşidi bulunmaktadır. Bunlar; hıyarcıklı (bubun/bubonik) ve akciğer vebasıdır (pnömonik veba). Hıyarcıklı

vebada ölüm oranı %50-70, akciğer vebasında bu oran %90'ların üzerindedir. Veba bakterisinin 38 derece (100 fahrenheit) veya az altındaki sıcaklıklarda tahrip olduğu ve etkinliğini yitirdiği ileri sürülmektedir (Payne, 1889, s. 4).

Eski Çağ'dan itibaren ortaya çıkan birçok salgın hastalığın Mısır kaynaklı olduğu yönünde yaygın bir kanaat vardır. Mısır'ın Hac ve ticaret yollarının kesişme noktasındaki savunmasız pozisyonu onu bir veba veya salgın hastalık yayılma odağı haline getirmiştir. Veba özelinde düşünüldüğünde, Mısır tek başına endemik bir odak değildi. Ancak salgın için elverişli bir konumda olması nedeniyle hassas bir konumdaydı (Ali ibn Ridwan, 1984, s. 53).

Veba ile ilgili ilk yazılı bilgilerimiz bundan 4000 yıl öncesine kadar gitmektedir. Sümerler tarafından tahminen M.Ö. 2000'lerde tabletlere yazılan Gilgames Destanı'nda "...senin yaptığın bu tufan yerine, Veba Tanrısı kalkıp insanlara bulasaydı daha iyiydi!.." ibareleri bulunmaktadır (Gilgames Destanı, 2001, s. 86-87). Hititlerin *Şulinkatte* adlı bir veba tanrıları ve meşhur veba duaları vardır. Hititlerin en büyük kralı olarak kabul edilen II. Şuppiluliuma'nın M.Ö. 1335'te ve O'nun ardından tahta çıkan büyük oğlu II. Arnuvanda'nın birkaç yıl sonra vebadan ölmesi, bu dönemde veba hastalığının yaygın olduğunu göstermektedir. Nitekim; II. Arnuvanda'nın yerine geçen küçük oğlu II. Murşiliş, babasının daha önce tahta geçmek için yeğeni III. Tuthaliya'yı öldürmesi sebebiyle, babasına kızan tanrıların onu ve ağabeyini cezalandırdıklarını düşünmüş ve bu korkuyla 4 ayrı tableten oluşan ünlü veba dualarını yazmıştır (Alparslan, 2006, s. 127-129). Tevrat'ın birinci kitabı olarak bilinen Tekvin (12)'de Abram'ın karısı Saray'a Firavun'un el koymasının ilahi bir lanete neden olduğu ileri sürülür. Firavun ve tüm ev halkı *neh-ga* denilen bir hastalığa yakalanır. Bu hastalık sevimsiz akıntılı yaralara neden olduğu için çevirilerde buna kibarca *veba* denildiği ileri sürülmektedir (Bauer, 2013, s. 155). Kur'an-ı Kerim'de de vebanın korkutucu ve öldürücü bir hastalık olduğu bazı geçmiş kavimlerle ilgili ayetlerde zikredilmektedir (Kur'an-ı Kerim, s. Bakara/243). Bu ayet, vebaya atıf yapılarak tefsir edilmiş bazen de kıssalar ve rivayetlerle vebanın İsrailoğulları'ndan 70 bin kişinin toplu ölümüne yol açan sonuçlarından bahsedilmiştir (Taberî, 1991, s. 626-627).

Salgın hastalıklarla ilgili tarihi kaynaklarda ifade bulan ilk epidemi M.Ö. 430 yılında Spartalılarla Atinalılar arasında cereyan eden *Peleponnes Savaşları* sırasındaki salgın hastalıktır. Hastalık muhtemelen aşırı kalabalık gemilerle farelerin taşıdığı pirelerle Mısır'dan gelmiştir (Diakov, 2014, s. 372). Atina'da halk arasında süratle yayılmış ve iki yıl (M.Ö. 430-429) şiddetli bir şekilde etkisini hissettirmiş, ünlü devlet adamları Perikles dahi salgına yakalanarak hayatını kaybetmiştir. İki yıl sonra hastalık geri gelmiş ve M.Ö. 427-426 yıllarında Atika halkının 1/3'ü ölmüştür (Mansel, 1995, s. 321; Tekin, 1998, s. 82,84). Birçok kaynaktan veba olarak zikredilen bu hastalığın veba olup olmadığı hususunda tartışmalar da vardır. Yüzyılın son çeyreğinde kaleme alınan veba tarihçeleri ile ilgili raporlarda da hastalığın tıbbi karakterinin o günkü bilgiler ile değerlendirildiğinde veba olamayacağı ihtimali üzerinde durulmuş ve kesin bir şey demenin doğru olmayacağı savunulmuştur (Payne, 1889, s. 6).

Tarihteki ilk veba pandemisi olarak kabul edilen 542 Justinian vebasına kadar endemik ölçekte veba salgınlarının varlığını tespit edebiliyoruz. Antakya'nın 2 km. doğusundaki ünlü St. Pierre Kilisesi'nin yakınındaki kayalara oyulmuş Charnion/Horon adlı verilen büst, IV. Antiochus döneminde, M.Ö. II. yüzyıldaki veba salgını sırasında ölümleri durdurmak ve şehri vebaya karşı korumak için yapılmıştır (Sahillioğlu, 1991, s. 229). Bunun yanı sıra M.Ö. 23, M.S. 65 ve 79 yıllarında Roma öldürücü veba salgınlarına uğramıştır (Mumford, 2007, s. 276).

165-180 yıllarında Akdeniz'de ortaya çıkan ve *Antonine Vebası* olarak tanımlanan salgın Roma İmparatorluğu nüfusunun yaklaşık 1/3'ünü yani beş milyon insanı öldürmüştür. Vebayı Roma'ya Antoninus Verus komutasında doğuya gönderilen ve Partlarla savaşıp 166'da geri dönen askeri birliklerin getirdiği kaydedilmektedir (Freeman, 2003, s. 542). 4. yüzyılda yaşamış Romalı tarihçi ve devlet adamı Eutropius, özet olarak kaleme aldığı Roma tarihinde Partlara karşı kazanılan zafer sonrasında Roma'da ve İtalya'daki bütün eyaletlerde büyük bir veba salgınının baş gösterdiğini, halkın ve askeri birliklerin neredeyse tamamının bu hastalıktan öldüğünü kaydetmiştir (Eutropius, 2007, s. 211). Tarihteki ilk veba epidemisi olarak da değerlendirilen bu hastalığın kızamık ve çiçek olabileceği yolunda tahminler de vardır. Müellif, bahse konu hastalık için *pastilentia* kelimesini kullanmıştır. Bu kelime Latince veba/taun veya bulaşıcı hastalık karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bu bakımdan çiçek veya kızamık olabileceği yolundaki tahminleri de dikkate almak gerekir. Bu salgının devamında 193 yılından itibaren Partlarla Romalılar savaşmaya devam etmiş ancak vebanın kırıp geçirmesi ile yüz bin kişi açık artırma ile köle olarak satılmıştır (Ribard, 1974, s. 243).

Sonuçları ve etkisi bakımından dünyada bilinen ilk büyük veba pandemisi *Justinian Vebası* olarak bilinen salgındır. Bizans imparatoru I. Justinianus döneminde (527-565) yaşandığı için bu adla adlandırılmıştır. Justinian Vebası, dünya tarihinin gördüğü 3 büyük veba pandemisinden birisidir. Salgının ilk çıkış noktası tam olarak bilinmemektedir. 541 yılında Mısır'ın antik kenti Pelusium'dan yayıldığı (Akdere, 2018, s. 318) veya Asya menşeli (Varlık, 2015, s. 146-147) olduğu yönünde görüşler vardır. Kuzey Afrika, Avrupa, Orta ve Güney Asya en çok etkilenen bölgeler olmuş ve buralardaki nüfusun yaklaşık %50-60'ının hayatını kaybettiği iddia edilmiştir. 542 baharının ortalarında İstanbul'a ulaşan salgın burada dört ay etkisini sürdürmüştür. Bu süreçte, 244-300 bin gibi abartılı ölüm rakamları verilmekle beraber, yaklaşık 80 bin kişinin hayatını kaybettiği söylenebilir. Bu sayı o zamanki İstanbul nüfusunun %20'sine tekabül ediyordu (Akdere, 2018, s. 318-319; Varlık, 2015, s. 147).

Salgın 8. yüzyılın ortalarına kadar belli aralıklarla dünyanın değişik bölgelerinde etkisini hissettirmiştir. İstanbul'da 558, 573-574, 599, 618-619, 698, 747-748 yıllarında veba salgınları kaydedilmektedir (Varlık, 2015, s. 147). Bu pandemi sürecinde hastalığın yaklaşık on yılda bir tekrar ortaya çıktığı görülmektedir.

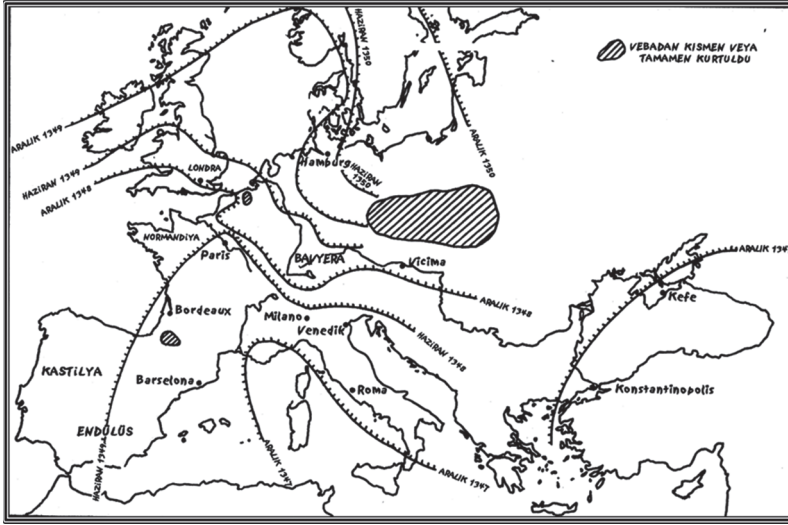
Black Death diye adlandırılan ikinci veba pandemisine kadar Avrupa, Ortadoğu, Anadolu, Asya ve Kuzey Afrika'da endemik ve epidemik veba salgınları hız kesmeden devam etmiştir. Özellikle Mısır, Suriye ve Anadolu coğrafyasının ikinci pandemiye kadar önemli veba odakları olduklarını söyleyebiliriz (Arık, 1990-1991; Gökhan, 1998; Kılıç, 2004, s. 22-28; Subaşı, 2005).

1346 yılından itibaren Avrupa'da baş gösteren ikinci veba pandemisinin hikâyesi 1331'de Çin'de başlamıştır. 1338'de Orta Asya'da Issık Göl'deki Nasturi tüccarlarda görülmüş, 1346 yılında Kırım'da Cenevizlilerin ticaret kolonisi durumunda olan Kefe'ye ulaşmıştır. Buraya ise muhtemelen kenti kuşatan Moğollar tarafından getirilmiştir.

1346-1352 veba pandemisinin Çin'de değil de Orta Asya'dan çıktığı şeklinde bir kanaat daha vardır. Bu görüşlerin dayanağı ise Issık Göl'ün altındaki kayıp bir köyde bulunan mezar taşlarının yüzlercesinin 1338-1339 tarihli olmasıdır. Bu taşlardan birinin üzerinde ise "Bu Kutluk'un mezarıdır, karısıyla birlikte salgından öldü" yazmaktadır. Tartışılan bir diğer husus ise hastalığın *Yersinia pestis* denilen bakterinin yol açtığı hıyarcıklı veba olmadığıdır. Azınlıkta kalan bir kısım bilim adamı, bu salgın hastalığın antraks, kanamalı ateş, tifüs ya da bir bulaşıcı hastalıklar bütünü olabileceğini savunmuşlardır (Bauer, 2014b, s. 560).

Salgın Kefe'den sonra İstanbul, Sicilya ve Mısır'a uzanmış 1347 sonunda Güney Fransa ve 1348'de Kuzey Fransa ve Güney İngiltere'ye ulaşmıştır. Ardından kuzeye doğru yol almış, Grönland'ı ve daha sonra doğuya dönerek 1350 Aralık ayında Moskova'yı etkisi altına almıştır. Kara Ölüm'ün Avrupa'ya geçiş rotası Karadeniz'in kuzeyinden Akdeniz'e doğrudur. Ancak Tiflis üzerinden hareket edip daha sonra iki kola ayrılıp Mezopotamya ve Mısır'a giden bir rotası daha vardır. Bu yollarla; Hindistan, İran, Kafkasya, Rusya, Anadolu, Irak, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, Arabistan, Akdeniz Adaları ve Avrupa'nın hemen hemen tamamına yayılmış, 1346-1350 arasındaki etkisi Avrupa, Mısır ve Levant'ta korkunç olmuştur. Hastalığın bu derece hızlı yayılmasının sebebi, hiç şüphesiz ki pireleri taşıyan sıçanlardı. Ancak hasta olan insanların salgından kaçmaları da yayılmayı hızlandırmıştır. Hastalık, öksürme ve aksırma yoluyla bulaştığında yani pnömonik olduğunda nerdeyse yüzde yüz ölümcüldü. Pirelerle taşındığında, yani hıyarcıklı ise ölümcüllüğü üçte ikiden azdı. Veba, sadece dört yıl içinde Avrupa nüfusunun üçte birini yok etmiştir (Dols M. , 1979a, s. 35 vd.; Nikiforuk, 2001, s. 71 vd.; Pointing, 2011, s. 419-420).

Harita 1. Kara Ölüm'ün Avrupa'da Yayılması (1347-1352)

Kaynak: (Pointing, 2011, s. 418)

Papa VI. Clemens'in ölü sayıcıları, Kara Ölüm sırasında 23.840.000 kişinin öldüğünü rapor etmişlerdir. Bu rakama muhtemelen Çin dahil değildir. Çin'de ise yaklaşık 13 milyon kişinin hayatını kaybettiği kaydedilir. Avrupa haricinde Kahire, Hindistan, Kıbrıs, Mezopotamya, Suriye Karaman, Kayserya, Halep ve Kıbrıs'ta çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Kıbrıs Adası neredeyse bütün sakinlerini kaybetmiştir. Halep'te salgın süresince 22 bin kişi ölmüştü (Hecker, 1859, s. 21).

J.F.C. Hecker, Papa VI. Clemens'e rapor edilen bu ölüm sayılarını çok gerçekçi bulmayıp Avrupa'daki ölümlerle ilgili yaptığı değerlendirmeler sonucunda kendince daha güvenilir bulduğu Tablo 1'deki sayıları vermektedir.

Tablo 1. Kara Ölüm ve Bazı Avrupa Şehirlerindeki Ölüm Sayıları (1348-1351)

ŞEHİR	ÖLÜM SAYISI
Floransa	60.000
Venedik	100.000
Marsilya	16.000 (1 ayda)
Siena	70.000
Paris	50.000
St. Denys	14.000
Avignon	60.000
Strasburg	16.000
Lubeck	9.000
Basel	14.000
Erfurt	16.000 (en az)

ŞEHİR	ÖLÜM SAYISI
Weimar	5.000
Limburg	2.500
Londra	100.000 (en az)
Norveç	51.100

Hecker, bu rakamlara Almanya’da ölen 124.434 Fransisken rahip ve İtalya’daki 30 bin azınlığın da eklenebileceğini ifade etmektedir. Ona göre burada ismi zikredilmeyen ve nüfusu 200 binden fazla olmayan küçük ülkelerdeki kasaba ve köylerin neredeyse bütün sakinleri hayatlarını kaybetmişlerdir. Almanya’da muhtemelen 1.244.434 kişi ölmüştür. Salgın sırasında birçok ev boş kalıp harabeye dönmüştür. Avignon’da bulunan Papa, cesetlerin gömülmesinin imkânsız hale geldiğini görünce Rhone Nehri’ni kutsamış ve cesetlerin vakit geçirilmeden nehre atılabileceğini duyurmuştur. Cesetleri hızlı bir şekilde ortadan kaldırmak için olağanüstü önlemler alınmış Kahire, Paris ve Viyana’da şehirlerin dışına açılan toplu mezarlara üst üste gömülmüşlerdir. Hatta bazı yerlerde hastaların bir kısmının acele ile daha ölmeden gömüldükleri bile rivayet edilmiştir. Erfurt’ta mezarlıklar dolduktan sonra 12 bin ceset on bir büyük çukura gömülmüştür. Toplu mezar uygulaması hemen her şehirde görülmüştür. Salgında en ağır kaybı İtalya vermiştir. Kara Ölüm’de İtalya nüfusunun yarısı hayatını kaybetmiştir. Venedik nüfusunun 3/4’ü ölüncü şehir bir müddet terk edilmiş ve ıssız kalmıştır. Padua sakinlerinin 1/3’ü ancak hayatta kalabilmişti. Floransa’da sağ kalanların umutsuzluğa kapılmamaları için ölü sayısını yayımlamak ve cenazelerinde çan çalmak yasaklanmıştı. İngiltere için de tablo oldukça ürkütücüdür. Burada da cesetler üst üste toplu olarak gömülmek zorunda kalmıştı. Londra’da bir çukurda 50 bin ceset üst üste gömülmüştü. (Hecker, 1859, s. 22-24).

Veba salgını 1346-1352 dönemindeki kadar yıkıcı olmamakla birlikte, daha sonraki yıllarda da etkisini devam ettirmiştir. 1347-1536 yılları arasında ortalama her 11 yılda, daha sonraki 150 yıllık süreçte ise ortalama her 15 yılda bir veba epidemileri yaşanmıştır. 1596’da İspanya’da çıkan veba salgınında Kuzey İspanya nüfusunun yarısı hayatını kaybetmiştir (Pointing, 2011, s. 419-420). 1506, 1517, 1528-1529, ve 1551 yıllarında İngiltere’de (Hecker, 1859, s. 179-184), 1525’te Napoli ve Roma’da, 1550’de Milano’da, 1575-1577’de Venedik’de, 1575-1580’de Messina’da şiddetli veba salgınları yaşanmıştır. 1580 yılında ise bütün İtalya’yı saran *Del Montene* veya *Castrone* denilen bir hayvan hastalığı çıkmış sıçramalar halinde insan sağlığını da tehdit etmiştir. 1581’de Roma’da meydana gelen salgında 60 bin kişi ölmüştür. Aynı yıl Milano’da çıkan salgında ise şehirde sadece 5 bin kişi sağ kalmıştır. 17. yüzyılda Avrupa’da yaşanan büyük veba salgınları; 1630 Milano ve Verona, 1630-1631 Floransa, 1631 Venedik, 1656 Cenova, 1664-1665 Londra epidemileridir (Braudel, 1989, s. 221-222; Dols M. , 1979b, s. 165 vd.; Flinn, 1987). 1664-1665 Londra epidemisi İngiltere’de yaşanan son veba salgını olmuştur. Veba 1651-1652 salgınından sonra İrlanda’ya da uğramamıştır (Payne, 1889, s. 14). 1721 Marsilya epidemisi ise esas etkisini Güneybatı Asya ve Mısır’da göstermiştir (Pointing, 2011, s. 419-420).

Veba epidemileri 14-18. yüzyıllarda doğal olarak Osmanlı coğrafyasını da etkilemiştir. İstanbul, Mısır, Eflak-Boğdan, Balkanlar, Anadolu ve Irak-ı Arab önemli veba odaklarıydı (Kılıç, 2004, s. 43-62; Kılıç, 2016; Varlık, 2017; Lowry, 2003; Panzac, 1997; Varlık, 2017).

Veba salgınları 17. yüzyılın ortalarından sonra İngiltere ve Batı Avrupa'da etkisini iyice azaltmasına rağmen, Rusya, Tuna havzasındaki ülkeler, İstanbul ve Mısır bir müddet daha salgınlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. İstanbul'daki son veba salgını 1841'de, Mısır'da ise 1845 yılında zuhur etmişti (Payne, 1889, s. 14). 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren veba salgınlarında büyük bir azalma görülmüştür. Bu durum Osmanlı Devleti'nde de aynı seyri izlemiş ve vebanın yerini kolera almıştır (Panzac, 1997, s. 1).

Veba pandemilerinin üçüncüsü ve sonuncusu 1896 yılında Hindistan'da başlamıştır. Salgın neredeyse yarım asır sürmüş 1918 yılına kadar 10 milyon üzerinde Hintlinin ölümüne sebep olmuştur. Bu sayı 1948 yılında 13 milyona ulaşmıştır. Salgının hemen öncesinde 1893 yılında Bengal'de çıkan kolera salgını da kayda değer ciddi bir salgındır (Ferro, 2002, s. 230). Hindistan'da başlayan salgının kısa bir süre sonra Amerika'yı ziyaret etmesi ve can kaybının çokluğu pandemi olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur. Bir liman şehri olan San Fransisco'ya muhtemelen bir Çin gemisi, enfekte sıçan ve pire getirmişti. 1900 ve 1904 yıllarında San Fransisco'da 121 veba vakası tespit edilmiş ve çoğunluğu Çin Mahallesi sakini 113 kişi hayatını kaybetmişti. San Fransisco'da son hıyarcıklı veba vakasının görülmesinden iki yıl sonra 18 Nisan 1906'da büyük bir deprem olmuş ve yüzbinlerce insanı evsiz bırakmıştı. Bu arada sıçan ve pire popülasyonu artmış veba kentte yine alevlenmiştir. Bu sırada 166 kişi enfekte olmuş bunlardan 77 kişi hayatını kaybetmişti. Bu salgın sırasında bir milyondan fazla sıçan yakalanmış ve öldürülmüştü. Böylesine büyük bir sıçan temizliğinin yapılması şüphesiz salgının etkisini azaltmış ve ölü sayısı da düşük seviyede kalmıştır. Bu salgından sonra 1924'ün sonları 1925'in başlarında California'da pnömonik veba görülmüş çoğu Meksikalı göçmen işçi olmak üzere 30 kişi hayatını kaybetmiştir. 1960'lardan bu yana dünyada yılda ortalama 1.500 veba vakası rapor edilmektedir. Hastalık en çok ilaçların zor temin edildiği ve hijyen koşullarının standart dışı olduğu ülkelerde görülmektedir (Slavicek, 2008, s. 108).

Kolera

19. yüzyılın başlarından itibaren dünyanın birçok ülkesinde kendisini hissettiren ve bir anlamda vebanın yerini alan küresel boyutlu bir salgın hastalıktır. Şiddetli akut sulu ishale neden olur ve aşırı öldürücüdür. Bir kişinin kolera bulaşmış yiyecek veya su alması durumunda 12 saat veya 5 gün arasında belirtilerini gösterir ve tedavi edilmemesi halinde saatler içinde ölüme sebebiyet verebilirdi. Kolera mikrobu bulaşan çoğu insan belirti geliştirmez. 1-10 gün sonra dışkılarında bakteriler bulunur, çevreye geri döner ve potansiyel olarak diğer insanlara bulaşır. Dünya Sağlık Örgütü (WHO), hastalığın orijinal enfeksiyon kaynağı olarak Hindistan Ganj Nehri deltasını göstermekte ve 1961 yılına kadar bütün kıtalara yayılan 7 pandemik kolera salgını olduğunu kabul

etmektedir (WHO, 2020). Bunlar sırasıyla 1817-1824, 1829-1851, 1852-1859, 1863-1875, 1881-1896, 1899-1923 ve 1961-1991 pandemileridir.

Koleranın tam olarak tanımlanmasa bile antik döneme kadar uzanan bir geçmişinin olma ihtimali yüksektir. Hititlerin *henkan* diye adlandırdıkları bir salgın hastalığın kolera olabilme ihtimaline yukarıda değinilmişti. Bunun yanı sıra, M.Ö. 5. yüzyılda Hindistan'da ve M.Ö. 4. yüzyılda Yunanistan'da Hipokrat'ın kolera benzeri hastalık vakalarını tanımladıkları bilinmektedir. 9. yüzyıl Hint tıbbi metinlerinde de kolera belirtilerini içeren *nja* adlı bir hastalıktan bahsedilir (Pollitzer, 1954, s. 421-422). Bu ve benzeri bütün bilgiler yeteri kadar açıklayıcı olmadığı ve daha başka hastalıkları da çağrıştırdığı için net bir şey söylemek zordur.

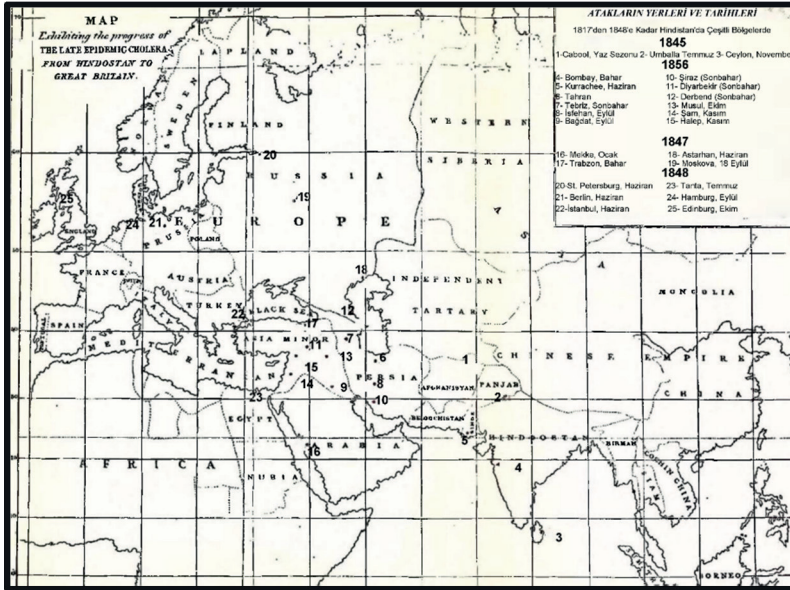
16. yüzyılın başlarında kolera hastalığı daha net bir şekilde tanımlanmıştır. Portekizli tarihçi Gaspar Correa, *Lendas da India* adlı eserinde, 1503 yılından itibaren gözlemlenen, aniden karında başlayan bir hastalık ile bir kişinin sekiz saat içerisinde öldüğünü kaydetmiştir. Bu hastalık yerli halk tarafından *moryxy* olarak tanımlanmış ve 1543 ilkbaharında çok yüksek bir ölüm oranına ulaşmıştır. Goa'da yaşanan bu salgın, tarif edilen ilk kolera salgını olarak kabul edilmiştir (Macpherson, 1872, s. 201; Pollitzer, 1954, s. 423). 1529 yılında İtalya ve Fransa'da, 1538'de bütün Avrupa'da, 1545'te Fransa ve İngiltere'de kolera belirtileri gösteren salgınlardan bahsedilir. Bu hastalığın Fransa'da o dönemlerdeki popüler adının *Trousse Galant* olduğu ve 1643 yılına kadar kolera ile eşanlamlı olarak kullanıldığı kaydedilir (Macpherson, 1872, s. 44). 1503'ten 1817 yılındaki ilk pandemisine kadar kolera Hindistan'da kesintisiz olarak etkisini sürdürmüştür. Bu süreçte Portekizli, Hollandalı, Fransız ve İngiliz bağımsız gözlemciler ve yetkililer tarafından koleranın varlığına atıfta bulunulan 64 salgın kaydından 10 tanesinin epidemik yayılım gösterdiğinden bahsedilmektedir (Macpherson, 1872, s. 201; Pollitzer, 1954, s. 423).

Hindistan'ın yabancısı olmadığı kolera, 19. yüzyılın başlarından itibaren bulaşıcılık ve yayılma gücü artarak küresel bir tehdit haline gelmiştir. 1811'de Kalküta ve Jessore'dan Çin'e ve Hint takımadalarına sızanmış ve ilerlemesini batıya doğru döndürünce 1821 yılından itibaren pandemik bir özellik kazanmıştır. Kolera, yayılmasını Avrupalılarca kurulan kara ve deniz ticaret yolları güzergâhında devam ettirmiştir. Sri Lanka, Myanmar, Tayland, Endonezya ve Filipinler'de etkili olan salgın, 1820'de Endonezya'daki Java adasında 17 bini Batavia'da olmak üzere 100 bin kişinin ölümüne sebep olmuştur. 1820'de Çin'de görülmüş ve en önemlisi, 1821 Temmuz'unda İngiliz askeri birliklerince Umman'a seyahat eden İngiliz birliklerince Arabistan'da Maskat'a ulaştırılmış ve salgın yeni bir coğrafya ile tanışmıştır. Kolera, 1821'de Basra'ya ulaştığında üç hafta içerisinde 15-18 bin arasında ölüme sebebiyet vermiştir. Buradan ise bugünkü Türkiye, Suriye ve İran coğrafyalarına sızanmıştır. 1823 yılında salgın Tiflis'te ve Hazar Denizi kıyısındaki Astarhan'da görülmüştür. Bağdat, Şiraz, Tahran, Halep, İskenderun salgınla tanışan önemli şehirlerdi. 1820-1821 yılları arasında Afrika kıyılarına ulaştığı ve Zanzibar'ın dar kıyı böl-

gelerinde görüldüğü konusunda da kıt bilgiler mevcuttur (Dunham, 1866, s. 427-431; Pollitzer, 1954).

İkinci kolera pandemisinin Hindistan'da ve muhtemelen de 1826'da aktivite belirtileri gösteren Bengal'de ortaya çıktığına dair bir kanaat vardır. Salgın 1830'da Moskova'ya ulaşmıştır. Rusya, Polonya ve Avusturya üzerinden kuzeye doğru genişlemiş ve Temmuz 1821'de St. Petersburg ve Kronstadt'a, Ekim 1823'te Viyana, Berlin ve Hamburg'a kadar yayılmıştır. Hamburg'dan ise İngiltere'nin kıyı kenti Sunderland'a sıçramıştır. Hastalık, 1832 ilkbaharında Londra'ya, oradan da 23 Mart'ta Fransa'ya geçmiş ve Paris'te bir ay içerisinde 23 bin kişinin ölümüne sebep olmuştur. 1832 yılında İngiltere'de toplam vaka sayısı 14.796, toplam ölü sayısı ise 5.432 olarak verilmektedir. Londra'dan bir göçmen gemisi ile hareket eden salgın, 8 Haziran 1832'de Kuzey Amerika'da Québec şehrine varmış ve birkaç hafta sonra New York'da görülmeye başlamıştır. 1832 yılının sonunda kolera'nın İrlanda'da da varlığı tespit edilmiştir. 1832 yılında Avrupa'daki yayılımı sırasında Belçika, Hollanda ve Norveç'te çok tahribat yapmamakla beraber kolera vakalarına rastlanmıştır. Salgın 1833 yılında Meksika ve Küba'da görülmüş Şili ve Peru'ya yayıldığı konusunda ise ortak bir kanaat oluşmamıştır. İkinci pandemi yirmi yıldan fazla sürdüğü için Asya, Avrupa, Amerika ve Doğu ve Kuzey Afrika'da birçok ülkede bir veya birkaç yıllık kesintiler olsa da sürekli olarak hareketini devam ettirmiş ve çok sayıda insanın ölümüne sebep olmuştur (Dunham, 1866, s. 5-6; Pollitzer, 1954, s. 431-440). 1829-1851 yıllarında gerçekleşen ikinci kolera pandemisi oldukça geniş bir alana yayılmış ve dört kıtayı ciddi oranda etkilemiştir.

Harita 2. Kolera Salgının 1845-1848 Yıllarındaki Yayılımı

Kaynak: (General Board of Health, 1850)

Harita yazar tarafından revize edilmiştir.

İkinci pandemideki ölüm oranları Avrupa ve Amerika'da benzerlikler göstermektedir. Büyük Britanya'da özel sağlık kurumlarındaki ölümler vakaların yaklaşık %39,5'unu oluşturuyordu. Bu oran hastanelerde yaklaşık %57,25'ti. 1831-1833'te Büyük Britanya'da 131.080 kolera vakasının 52.547'si ölümlerle sonuçlanmıştı. Pandeminin sonuna kadar bu oranlar aşağı yukarı aynı seyretmiştir. New York'ta resmi rakamlara göre 1849 yılında 52 gün içinde 2.631 kolera vakasına rastlanmış ve bunlardan %34'ü yani 915'i ölümlerle neticelenmiştir (Dunham, 1866, s. 7).

1825'ten 1844'e kadar Hindistan'daki Avrupalı askerlerin tüm ölümlerinin 1/7'si kolera kaynaklıydı. Bu oran yerli askerler için 1/5'tir. 1846 Temmuz'un da kolera salgını Tahran'da birkaç gün boyunca günde 300 kişiyi öldürmüştür. Salgın sonunda 60 bin nüfuslu şehrin 1/5'i yani 12 bin kişi hayatını kaybetmiştir. Kolera, Tebriz'de daha ölümcül olmuş 30 bin nüfustan 6.677 kişi yirmi gün içinde ölmüştür. 1846 yılında Bağdat'ta kolera kaynaklı ölümlerin 30 bini aştığı kaydedilmektedir. Salgın, 1851 yılında Büyük Kanarya Adası'nda çoğu birkaç gün içinde olmak kaydıyla yaklaşık 9 bin kişiyi öldürmüştü (Dunham, 1866, s. 6-7; General Board of Health, 1850, s. 3-7). Kolera salgını Mekke'de 1831 yılında 20 bin, 1846 yılında 15 bin, 1847 yılında Arafat'ta hacı adaylarından 2-3 bin kişiyi bir gecede öldürmüştü. İstanbul'da 1831 yılında 6 bin, 1847-1848'de ise 5.275 kişi koleradan hayatını kaybetmiştir. 1831 salgını sırasında Osmanlı Devleti'nde ilk karantina uygulamaları da başlamıştır (Sarıyıldız, 2001, s. 310-311).

Üçüncü kolera pandemisi 1852-1859 yılları arasında yaşanmış ve pandemiler içerisinde en ölümcül olmuştur. Batı Hindistan'dan kaynaklanan salgın; Asya, Kuzey Avrupa, Kuzey ve Güney Amerika ve Afrika'da etkili olmuş 1856 Kırım Muharebesi'nin başlamasıyla, müttefik askerler, özellikle de Fransızlar vasıtasıyla İstanbul ve Balkanlar'a da bulaşmıştır. 1856 salgınında İstanbul'da 3.500 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu salgının tek teselli edici yanı hastalığın kaynağının tanımlanmasıdır. Kirilenmiş suyun hastalığın yayılmasında ciddi bir rol oynadığı, güvenli ve temiz su içmenin hastalığın önlenmesinde büyük önemi olduğu anlaşılmıştır (Pollitzer, 1954, s. 440-441).

1863-1875'te dördüncü kolera pandemisi yaşanmıştır. Kolera bu sefer İran ve Hazar Denizi kıyısındaki liman şehirlerine uğrayan yollardan değil, Arabistan üzerinden Mısır, İstanbul, Güney Fransa ve Avrupa'ya nüfuz etmiştir. Diğer salgınlar gibi etki alanı Asya, Avrupa, Afrika ve Amerika kıtaları olmuştur. Diğer salgınlara nazaran daha az şiddetli ancak yine de ölüm oranları bazı yerlerde çok yüksektir. Mesela Prusya'da 1866 yılında yaklaşık 115 bin kişi, Moravya ve Bohemya'da yaklaşık 80 bin, Macaristan'da 30 bin, Hollanda'da 20 bin ve Belçika'da 30 bin civarında insan hayatını kaybetmiştir. 1867 yılında İtalya'da Sardunya'yı da kapsayacak şekilde kolera salgınından 130 bin kişi ölmüştür. 1871 yılında Rusya'dan çeşitli yönlere doğru yayılan hastalık Romanya ve Bulgaristan'daki Karadeniz limanları ile İstanbul ve Trabzon'a da taşınmıştır. Salgın 1873'te Selanik'e sızmıştır. 1872-1873 yıllarında Macaristan'da 190 bin kişi hayatını kaybetmiştir (Pollitzer, 1954, s. 442-448). İstanbul'a sirayet eden

salgın 1871 yılında 15 bin kişinin, 1876 istilasında ise 7 bin kişinin ölümüne sebebiyet vermiştir (Sarıyıldız, 2001, s. 317).

Beşinci kolera pandemisi (1881-1896), en fazla 1881-1883 ve 1890 ataklarında tahribat yapmıştır. 1892 yılında Osmanlı Devleti ve Balkanlar'ın bir kısmı hariç Avrupa'nın tamamı koleraya teslim olmuştur. Bu salgın sırasında İngiltere karantina uygulamasına geri dönmek zorunda kalmıştır. Hastalık 1893 yılında alınan önlemlere rağmen İstanbul'a ulaşmış ve 1.537 kişi hayatını kaybetmiştir. 1893 salgınının Osmanlı coğrafyasındaki en ağır faturası Hicaz'da olmuş "Hacc-ı Ekber" olan hac mevsiminde kalabalığın da fazla olması sebebiyle 30 bin kişi ölmüştür (Sarıyıldız, 2001, s. 318-319). Salgın; Asya, Kuzey Afrika, Avrupa ve Amerika'da görülmüş ancak İngiltere ve Amerika temiz su kaynakları ve karantina uygulaması ile daha az zayıt vermiştir. Avrupa'da ilk zamanlarında Fransa, İtalya ve İspanya ile sınırlı kalmıştır. 1885 yılında Fransa'da 10 bin vakadan beş bini ölümle sonuçlanmıştır (Pollitzer, 1954, s. 449).

Beşinci pandemide modern mikrobiyolojinin kurucusu sayılan Alman mikrobiyolog Robert Koch (1843-1910), bakterilerin bağırsaklarda varlığının koleraya sebep olduğunu göstermiş ve 1883 yılında etkenini (*Vibrio cholerae*) bulmuştur. Böylelikle hastalığın yayılımı veya bir yerde tutulmasının önlenmesi için yapılması gerekenler anlaşılmış ve bu gelişme üzerine 20. yüzyılın başlarından itibaren kolera salgınının hızı kesilerek kontrol altına alınmıştır (Yıldırım, 2020, s. 62).

1899-1923 yıllarında yaşanan altıncı kolera pandemisi halk sağlığı ve hijyenik ortamlar oluşturmadaki gelişmeler sebebiyle, Avrupa ve Kuzey Amerika'yı fazla etkilememiştir. Ancak Hindistan, Rusya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'yı tahrip etmeye devam etmiştir. 1923'e gelindiğinde vakalar azalmış ve ilk çıkış noktası olan Hindistan'a çekilmiştir. 1918-1919'da Hindistan'da kolera'dan yarım milyondan fazla insan ölmüştür. Avrupa Rusya'sında 1910 yılında 109.560 kişi hayatını kaybetmiş, bu rakam 1912 yılında sadece üçe düşmüştür. 1910-1922 yılları arasında Balkan yarımadasındaki hemen her ülkede kolera vakaları görülse de yüksek çaplı ölümlere sebebiyet vermemiştir. Buna karşılık Hindistan'da 1906 yılında 682.649, 1908 yılında 579.814, 1918 yılında 556.533 ve 1919 yılında 565.156 kişi koleraya yakalanarak ölmüştür (Pollitzer, 1954, s. 452-457).

1961 yılında başlayan yedinci pandemik kolera diğerlerinden farklı olarak Endonezya'da ortaya çıkmıştır. 1971'de Afrika'ya ulaşarak Asya ve Orta Doğu'ya yayılmıştır. 1990 yılında Dünya Sağlık Örgütü'ne bildirilen kolera vakalarının %90'ından fazlası Afrika kıtasından gelmiştir. 1991 yılında, nerdeyse yüz yıl sonra Güney Amerika'ya gelen salgın Peru'da 3 bin kişiyi öldürmüştür. Daha sonra Orta Amerika ve Meksika'ya yayılmıştır.

Dünya Sağlık Örgütü'ne göre kolera halk sağlığı için küresel bir tehdit olmaya devam etmektedir. Büyük ölçüde yoksullaşmış, az gelişmişlik ve sosyal gelişim eksikliğinin bir sonucu olarak gösterilmektedir. Her yıl kolera enfeksiyonu ne-

deniyle dünya çapında 1,3-4 milyon kolera vakası ve 21-143 bin ölüm olduğu tahmin edilmektedir (WHO, 2020).

Grip

Grip, en yaygın genel tanımıyla akut ve ateşli bir solunum sistemi hastalığıdır. İnfluenza A, B ve C virüslerinden ileri gelir. En yaygın belirtileri baş, kas ve boğaz ağrısı, yüksek ateş, kuru öksürük ve halsizliktir. Hastalık hafif ve belirtisiz geçirilebileceği gibi ciddi ve bazen ölüme götüren komplikasyonlar da gelişirebilir. En ciddi komplikasyonu ise gribal enfeksiyonun akciğere ulaşmasıyla oluşan pnömoni/zatürredir (Temel, 2015, s. 15).

Grip, muhtemelen eskiçağlardan itibaren insan sağlığını tehdit eden bulaşıcı bir hastalıktır. Hipokrat (M.Ö. 460-380/375), grip benzeri bir hastalıktan söz etmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalar, son 400 yıl içerisinde on civarında grip pandemisi meydana geldiğini ve bunların çoğunun Çin’de ortaya çıktığını göstermektedir. Hastalığın adı Orta Çağ sonlarında İtalya’da *etki* kelimesinin (İtalyanca: İnfluenza, Latince: İnfluentia) gezegenlerin bazen gökteki olağan dışı dizilişlerinin hastalıklara sebebiyet vereceğini vurgulamak için kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Türkçede ise Fransızcadan alınan *grippe* kelimesi *grip* şeklinde kullanılmaktadır (Temel, 2015, s. 16).

Grip; veba, çiçek, sıtma veya kolera gibi insanların kısa sürede ölümüne veya vücudunda şekil bozukluklarına ve çürümelere yol açan bir hastalık olmadığı için hoş bir sıkıntıdan başka bir şey olarak görülüyordu. Binlerce yıldır dünyayı dolaşan grip virüsü, 1933 yılına kadar keşfedilememiş ilk ortaya çıkışı ise çiftçilerin at, domuz ya da ördeği evcilleştirmesi ile başlamıştır. Bu ahır ve kümes hayvanlarının grip taşıyıcısı oldukları ispatlanmıştır. Grip hastalığına sebep olan virüs sürekli mutasyona uğrar ve bağışıklık sisteminin antikoları, virüsün mutasyona uğramasıyla değişen dış yüzeyini artık tanıyamaz hale gelir ve yeni bir grip ortaya çıkar. Bu durum, aşı üreticilerinin her zaman grip virüsleri konusunda bir adım geriden gelmelerinin temel sebebidir. Grip, 18. yüzyıla kadar çok geniş coğrafi alanları etkilememiş, dolayısıyla pandemik bir özellik göstermemiştir (Nikiforuk, 2001, s. 187-191).

Salgın hastalıklar tarihinde grip adıyla tespit edilen ilk salgın, 1173’te İtalya ve Fransa’yı etkileyen epidemidir. 1580 yılında yaşanan grip salgını ise ilk grip pandemisi olarak kabul edilebilir. Bu salgın Asya’da ortaya çıkmış Afrika, Avrupa ve Amerika’ya kadar ulaşmıştır. Sadece Roma’da 8 bin kişinin öldüğü kaydedilmektedir. 1729 yılında Rusya’da başlayan bir salgın bütün Avrupa’yı etkilemiştir. Bu salgının kısa aralıklarla 1733 yılına kadar devam ettiği görülmektedir. 1781 yılında Çin’de başlayan grip salgını kısa sürede kıtalararası bir özellik kazanmış sekiz ay içinde Avrupa ve Amerika’yı etki alanı içerisine almıştır. Dünya, 18. yüzyılın sonlarında grip salgınlarının daha rahat ortaya çıkması ve yayılması için uygun gelişmeler göstermiştir. Ulaşım alanında gelen nokta, artık hastalığın çok kısa bir sürede bir kıtadan başka bir kıtaya geçmesini sağlamış, kentlerdeki hijyen eksikliği ise bir başka tetikleyici unsur olmuştur. Nitekim, 1830-1831, 1883 ve 1889-1890’da üç grip pandemisi ya-

şanmıştır. Bunlardan en önemlisi olan 1889-1890 pandemisi, Rusya üzerinden Avrupa'ya yayıldığı için *Rus Gribi* olarak adlandırılmıştır. Hastalığın ilk kaynağının Çin, Kanada, Grönland veya Sibirya kaynaklı olabileceği yolunda farklı görüşler bulunmaktadır. Ancak ilk vakalar St. Petersburg'da görülmüş ve Avrupa'ya yayılmıştır (Yolun, 2012, s. 41-43).

1918 yılında insanlık tarihinin en büyük felaketlerinden birisi yaşanmıştır. Bu yıl başlayan grip salgını muhtemelen Asya'da ortaya çıkmış ve ABD'de Iowa'daki bir domuz çiftliğine ulaşmıştır. Buradan yayılan salgın *Influenza A* adı verilen *H1N1* virüsü idi ve domuzlardan yayıldığı için *Domuz Gribi* olarak bilinmiştir. Iowalı bilim adamı Richard Shope'un tespitlerine göre, 1918 gribi adeta bir virüs ve bakteri kokteyliydi. Salgın, genç-yaşlı ayrımı gözetmemiş, çok sayıda sağlıklı genç zatürreye yakalanarak hayatını kaybetmiştir. Ölümlerdeki olağan dışı yüksekliğin farkına varılmadan Amerikalı askerler hastalığı Avrupa'ya taşımışlardır. Almanlar salgına *Bliz Katarrh*, İngiliz askerler *Flanders Gribi*, Amerikalı askerler ise *İspanyol Gribi* veya *İspanyol Kadını* demişler, bunlardan İspanyol Gribi en yaygın kullanımı olmuştur (Nikiforuk, 2001, s. 192-194). Üç dalga halinde gerçekleşen salgın çok sayıda insanın ölümüne yol açmış, salgın sırasında ve sonrasında çeşitli ekonomik ve sosyal sorunlar yaşanmıştır. Amerika'da askerlerin 1/5'i gribe yakalanmışlardı. Philadelphia'da bir günde beş bin kişi ölmüş mezar kazıcılar cesetleri bir ayda gömememiştir. Hindistan ise nüfusunun dörtte birini salgında kaybetmiştir. (Nikiforuk, 2001, s. 194-196). 1918 yılı Temmuz ayında 105.253.300 olan ABD nüfusunun Ekim-Kasım aylarında grip kaynaklı olsun olmasın toplam 4 milyon azaldığı tespit edilmektedir (Sydenstricker, 1920, s. 6).

İspanyol gribi Osmanlı coğrafyasını da etkilemiş ancak diğer salgın hastalıklar veya dünyadaki diğer yerler kadar yıkıcı olmamıştır. 1918 yılında grip nedeniyle İstanbul'da 15-20 bin civarında insan öldüğü tahmin edilmektedir. Farklı kişi ve kurumlarca yapılan değerlendirmelere göre, İspanyol gribi sebebiyle dünyada 40-50 milyon kişi hayatını kaybetmiştir. En fazla etkilenen ülke 18.500.000 kişilik kayıpla Hindistan'dır. Onu Çin (4-9,5 milyon), Endonezya (1,5 milyon), ABD (675 bin), Nijerya (455 bin), Rusya (450 bin), İtalya (390 bin) ve Japonya (388 bin) takip etmiştir (Yolun, 2012, s. 114, 121-130).

İspanyol gribinden sonra Çin'de patlak veren üç grip salgını daha yaşanmıştır. 1957 salgını *Asya Gribi* olarak isimlendirilmiş ve *H2N2* tip virüs hastalığına sebebiyet vermiştir. 1968-1970 yıllarındaki salgın *H3N2* virüsü kaynaklı olup, *Hong Kong Gribi* olarak tarif edilmiştir. Bu pandemilerin her birinde dünyada yaklaşık 1 milyon civarında insan hayatını kaybetmiştir. Bunları takiben 1977 yılında bir salgın daha yaşanmış ancak bu salgın epidemik boyutta seyretmiştir. 2009-2010 yılında yaşanan Domuz Gribi pandemisinde 200 bin kişi ölmüştür. 2003'de ortaya çıkan *SARS*, 2015'de görülen ve halen yok olmayan *MERS* ve 2019 yılının son aylarında ortaya çıkıp bütün dünyayı etkisi altına alan *COVID-19* pandemileri ise *Koronavirüs* kaynaklı gripilerdir.

Küresel Salgın Hastalıkların Toplum Hayatına Etkileri

Salgın hastalıklar insan ve toplum hayatını birçok bakımdan etkilemiştir. Bu etki; salgının yaşandığı zamanın şartlarına, anlayışına ve bilgi birikimine göre farklılıklar göstermiştir. Ancak hangi zaman diliminde yaşanırsa yaşansın, insanların beklemedikleri bir anda karşılaştıkları bir hastalık sebebiyle çok sayıda can kaybına maruz kalması, benzer sosyal, ekonomik ve siyasi etkileri göstermiştir diyebiliriz.

Psikolojik ve Sosyal Etkileri

Tarihteki salgın hastalıkların kısa vadede yarattığı en önde gelen etki; mahiyetini, kaynağını, sebebini ve tedavisini bilmedikleri bir ölüm rüzgârının psikolojilerinde yarattığı şok ve paniktir. İnsanlar ölümcül salgın hastalığın çıktığı yerde yaşıyorsa ya hemen oradan kaçmaya çalışmış ya da her şeye boş verip, ailelerini dahi ihmal ederek ölüme teslim olmuştur. 1348 veba salgını sırasında Floransalı insanların her gün ölecekmiş gibi bir ruh hali yaşadıkları kaydedilir (Slavicek, 2008, s. 78-79). 1918 yılındaki İspanyol gribinde Chicago'da bunalmaya giren bir baba, hastalığın çaresini çocuklarının boğazını kesmekte bulmuştu (Nikiforuk, 2001, s. 195). İnsanlar, Orta ve Yeniçağdaki veba salgınlarında enfekte olmuş cesetlerden zehirli bir gaz çıktığına inandıkları için en yakınlarının cenazelerinin defin işini bile dinî ve geleneksel usulleri düşünmeden, bu işi profesyonel olarak yapan dilencilere veya eski suçlulara havale ediyorlardı (Slavicek, 2008, s. 79). Hastalıkların toplumda yarattığı bu bozuk ruh halini hemen bütün salgınlarda görmek mümkündür.

Salgın hastalığa yakalananlar çoğunlukla evlerinde tedavi görüyorlardı. Acıyla yan yana yaşayan evdeki diğer sakinler üzüntü haliyle mutlaka psikolojik bir çöküntü yaşıyorlardı.

Korku, endişe, panik, umutsuzluk ve bir salgın hastalığa kesin olarak yakalanma inancı, akli dengeyi bozuyor ve birçok insanı intihara sürükleyebiliyordu. 1630 Milano veba salgınında, ölmeden önce veya öldükten sonra hayvanlara yem olmamak için diri diri mezara girenler veya ölmüş kızını defnettikten sonra kendi mezarını kazıp orada ölen insanlara rastlanıyordu (Minios, 2008, s. 177). Daniel Defoe, 1665 Londra salgını üzerinden intihar tepkilerini ölçmüştür. Tespitlerine göre; birkaç günün sonundaki yılgınlık ve kadercilik insanları tedbirli olmaktan alıkoyarsa bu dolaylı bir intihardır. Bazıları kendilerini özellikle suya atıyor ve boğularak ölüyorlardı. Vebaya yakalananlar; dayanılmaz acılarla yatağını yakarak, pencereden atlayarak veya bir silah ile kendilerini öldürüyorlardı. Bazıları ise tarlalarda veya ormanlarda bir çalılığın dibinde bir şekilde canlarına kıyıyorlardı (Defoe, 1896, s. 174-175).

Salgın hastalığın kaynağı ve mahiyetinin bilinmemesinin yarattığı bozuk ruh hali bazen yöneticileri bile akıl dışı uygulamalar yapmaya itmiştir. 1665 Londra salgını sırasında insanlar halen vebanın sıçanların taşıdığı pireler tarafından yayıldığını bilmiyorlardı. Hayvanlardan kaynaklandığını tahmin etmişler ancak kurban olarak yanlış hayvanı, kedileri seçmişlerdi. Londra belediye başkanı bu düşünceden hareketle bütün kedi ve köpeklerin öldürülmesini emretmiş

bu da daha fazla sıçan, daha fazla pire ve kaçınılmaz son olarak daha fazla veba getirmişti (Bauer, 2015, s. 118).

Kara Ölüm salgınları sırasında ve sonrasında (1348-1430) bebek ölüm oranı bir hayli yüksektir. Bebeklerin boğularak öldürülmesi eylemi istisnai olmaktan çıkmış, yaygın bir hale gelmiştir. İnsanlar salgınlar sırasında bozuk psikolojileri sebebiyle bebeklerine kıyabilmiş veya terk etmişlerdir. İtalya'da veba salgınları yıllarında karşılaşılan yoksulluk ve ağır hayat şartları, insanları daha tam biçimlenmeyen çocuklarını öldürerek, evlat katili olmayı göze alacak kadar acımasız yapmıştır. Çocuk ve bebek terk edişleri yaygınlaşıp bunun yanında ebeveynlerini salgında yitiren çocuk sayısı artınca, bir sosyal zorunluluk olarak yetimhaneler kurulmuştur. 1445 yılında Floransa'da kurulan yetimhaneler buna örnek olarak verilebilir. Yetimhanelerin kurulması, anne ve babaları bir anlamda rahatlatmış, bu da daha fazla bebeğin veya çocuğun terk edilmesine sebep olmuştur (Roncière, 2006, s. 234-235, 291). Philadelphia'da 1918 yılındaki İspanya gribi sırasında, anne ve babası ölen çocuklar grip yetimleri olarak sokaklarda başıboş bir vaziyette kalmışlardı (Nikiforuk, 2001, s. 195).

Salgınların Avrupa toplumlarında yarattığı bir diğer sosyo-ekonomik etki, aile krizleri olarak ifade edilebilir. Salgından sonra mali durumları bozulan bir kısım aileler durumu iyi olan bir başka aile ile evlilik yoluyla ilişki kurup mali durumlarını iyileştirmeye çalışmışlardır. Orta İtalya'daki bazı umutsuz soylular ise eşkıyalığa başvurmuşlar, askeri kuvvetlerini paralı askerler olarak komşu şehir devletlerine kiralamışlardır. Bütün bunlara rağmen bir kısım soylu aileler hayatta hiçbir varis bırakmadan yok olmuşlardı. Bu da asiller merkezli sosyal ve ekonomik sisteme zarar vermiştir. İnşa edilmesi asırlar süren haneler, imrenilen mülkler bir anda başka bir aile tarafından adeta yutulmuş birçok soylu ailenin ismi tarihten silinmiştir (Slavicek, 2008, s. 85-87).

Salgın hastalıklar sürerken sosyal hizmet grupları üzerinde aşırı bir talep oluşuyordu. Ölen ve ölmek üzere olan insanların son ayinleri için din adamlarına, vasiyetlerin yazılması için avukatlara ve noterlere, tedavi için ise doktor ve eczacılara ihtiyaç vardı. Pandemi hastalıklarda, bazı yerlerde her gün onlarca hatta yüzlerce kişi hayatını kaybediyordu. Bu yüzden mezar kazıcılar da en çok ihtiyacı hissedilen sosyal hizmet erbabı olarak değerlendirilebilir (Slavicek, 2008, s. 79).

Salgın hastalıkların doğurduğu en önemli sosyal sonuçlardan birisi de birçok bakımdan toplum düzeninin bozulmasıdır. Epidemiy veya pandemilerde insanların toplum ve hukuk kurallarını çoğu kere hiçe sayarak eşkıyalık, talan, tecavüz vb. uygunsuz davranışlar içerisine girmeleri salgın sırası ve sonrası her toplumda yaşanmıştır.

Salgın hastalıkların sebepleri belli olup sanitasyonun önemi ortaya çıkınca toplumların temizlik ve hijyen anlayışlarında değişiklikler olmuştur. Kişisel temizliğin yanı sıra sosyal hayatta da hijyen kurallarına uymak gerekmiştir. Özellikle Hristiyan toplumların banyo ve tuvalet kültürlerinde köklü bir de-

gişim yapımları gerektiği açığa çıkmıştır. Çünkü hijyen dinlerinin bir gereği değildi. Vaftizde yıkanan kişinin artık temizlenmeye ihtiyacı yoktu. Ancak bu ruhanî temizlik maalesef salgın hastalıkların taşıyıcıları ve mikroplara karşı bir koruma sağlamamıştı (Tannahill, 2003, s. 130). Romalılar hamam kültürünü muhafaza etmelerine rağmen, 476'da Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra hamam alışkanlığı terk edilmiştir. Avrupa'da banyo ve hamam kültürü 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan salgın sebebiyle kısa bir süreliğine canlanmış ancak 17. yüzyılın sonuna kadar insanlar su ve sabundan maalesef uzak durmuşlardır. Banyolar serbest ilişkide kullanıldığı için Uzak Doğu'dan ve Amerika'dan gelen zührevi hastalıklar bir yayılım göstermiş, fatura suya çıkarılmıştı. Frengiden korkan Avrupalılar banyo ve hamam geleneklerini terk ederek, kendilerini adeta hastalıkların kucağına atmışlardır. İnsanlar banyo yapmak yerine parfüm sıkılmışlar, pahalı elbiseleri kirlenmesin diye de iç çamaşırı giymeye başlamışlardır. Hamamlar ise frengi hastalarının tedavi edildiği ve civa kürlerinin yapıldığı yerler haline gelmişti (Nikiforuk, 2001, s. 131).

Avrupa'daki banyo yapmama alışkanlığı, bir anlamda Katolik Kilisesi'nin suçuydu. Kilise, felaket getirici gayri hijyenik ortamı da insanın doğal olarak güzel kokmayı da dert edinmiyordu. Ahlaki nedenlerden dolayı genel bir banyo yapma yasağı koyan ve böylelikle yeni bir koku barbarlığının artmasına yol açan Triente Konsülü'yü. İnsanlar yıkanmamanın gövdelerinde yarattığı kötü kokuları gizlemek için çaresizce ağır kokulara sarılmışlar, çamaşırlar pis kokuları uzaklaştırmak için daha sık yıkanmış ve parfümlenmiştir (Hurton, 1995, s. 35-36). 17. yüzyıl Fransa'sında *Pomander* adlı doğu kökenli bir koku verici çok modaydı. Genellikle altından veya başka kıymetli madenlerden yapılmış portakal görünümündeki bir kabın içerisinde altı çeşit koku bulunuyordu. Soylu kadınlar bunu bir zincirle dekoratif bir tarzda bellerindeki kemerlerde taşıyorlar ve bu kokuların kendilerini salgın hastalıklardan koruyacaklarına inanıyorlardı. Bunu takan birçok kişinin vebadan ölmesi bu alışkanlığın ortadan kalkmasını engelleyememiş biraz da majik bir tedbir olarak kullanılmaya devam etmiştir (Morris, 1999, s. 105). Avrupa'da kişisel temizlik ve banyo kültürü 18. yüzyılın ortalarından itibaren tekrar yerleşmeye başlamış 1740'larda aristokrat aileler yazlık ve kışlık evlerine banyolar yapmaya başlamıştır. Banyo, hijyen endişesinden ziyade lüks bir eğlence ve terapi aracı olarak geri dönmüştü (Grieco, 2005, s. 60).

Özellikle kolera salgının kirlenmiş su kaynakları ve yiyeceklerden yayıldığı ortaya çıkınca, çevre ve hijyen şartlarına daha da önem verilmeye başlanmıştır. Londra'da 1666 büyük yangınından sonra farelerin ve haşaratın yaşamasına elverişli ahşap ve sazlardan yapılmış evlerden, kiremit ve tuğladan yapılmış evlere geçilmiş bu sayede veba salgınları oldukça azalmıştı (Payne, 1889, s. 14).

Müslümanlar ve Yahudiler'in tarihi salgınlar sırasında sanitasyona ve kişisel temizliğe Hristiyanlardan daha çok önem verdikleri ve salgın hastalıkların bu toplumlarda daha az yayıldığını söylemek mümkündür.

Osmanlı toplumunda kişisel temizlikten çok temel gıda ürünlerinin hijyenik koşullarda üretimi ve bozulmadan tüketiciye ulaştırılması için tedbirler alınmıştır. 1852 yılında başlayan üçüncü kolera pandemisinde hastalığın hijyensiz ortamlardaki bozuk gıda tüketimi ile bağlantılı olabileceği düşüncesiyle İstanbul'da kasap dükkânlarına bir düzen verilmişti. Çünkü o zamana kadar her kasap dükkânı aynı zamanda bir mezbahane görevi görüyor, hayvanlar aynı yerde kesilip satılıyordu (Sarıyıldız, 2001, s. 313).

Siyasi Etkileri ve Sonuçları

Büyük salgın hastalıklar tarih boyunca orduları etkilemiş, savaş alanında düşmandan başka hastalıkla da mücadele edilmiştir. Peleponnes Savaşları vebanın, İskender'in seferleri sıtmanın, Haçlı Seferleri sıtma ve tifüsün, Orta Çağ'ın Yüzyıl Savaşları (1337-1453) vebanın, Kırım Harbi koleranın, Birinci Dünya Savaşı'nın son zamanları İspanyol gripinin gölgesi altında yaşanmıştır. Salgın hastalıkların bu savaşların seyrine ve sonucuna doğrudan veya dolaylı olarak etki ettiğini söyleyebiliriz. Bunların dışında tarihte birçok savaşın, işgalin, fetih veya muhasaranın sonuçlarına salgın hastalıkların etkisi ile ilgili onlarca örnek verilebilir. Bunlardan insanlık tarihi için belki de en önemlilerinden ikisi, 1520 yılında Aztek, 1531 yılında ise İnka İmparatorluklarının uğradıkları çiçek salgını sebebiyle kendilerinden çok az nüfuslu İspanyollara mağlup olmaları ve tarihten silinmeleridir.

Haçlı orduları, Haçlı seferleri sırasında açlık, veba ve sıtma ile mücadele etmiş ve 500 bin kişilik ordu 100 bine düşmüştü (Runciman, 1989, s. 170-197). Belirtileri net olarak bilinmeyen hastalıkların büyük bir kısmı Arap coğrafyasında yaygın olarak görülen sıtma olabilirdi. Nitekim Nikiforuk, "Araplar Haçlı ordularını sıtmayla yendi" demektedir (Nikiforuk, 2001, s. 30).

14. yüzyılda Çin'de yönetimi ele geçiren Ming Hanedanı'nın 1664'de sonunu getiren birçok sosyal ve ekonomik sebep vardır. Li Tzu-ch'eng adındaki bir Çinli postacı ve etrafına topladığı halinden memnun olmayan insanlar Pekin'e geldiklerinde hiçbir mukavemetle karşılaşmamışlardı. Çünkü askerler vebanın vurduğu şehri terk etmişlerdi. Böylelikle üç asırlık Ming Hanedanı son bulmuş ve Han Çinlisi olmayan Mançular Çin'e hâkim olmuşlardır. Çin siyasi tarihi için önemli olan bu tarihi olayın elbette birçok uzak ve yakın sebebi vardır. Ancak en son sebep veba olmuştur (Bauer, 2015, s. 95-97).

Fransa ve İngiltere'de büyük feodal beylerin muazzam siyasi güçleri 1348 büyük veba salgınından çok önce azalmıştır. 14. yüzyılın ikinci yarısında güçlü monarşik idareler etkindi ve feodal beyler artık eskisi gibi güçlü değillerdi. Merkezi kralliyet hükümetlerinin politik etkisine rağmen Kara Ölüm, Fransa ve İngiltere'ye ulaştığında yerel asayiş sağlama işi halen feodal beylerin sorumluluğundaydı. 1400'ler boyunca toprak sahibi asiller, inzibati gücü ve mahkemeleri denetlemiştir. Bunun aksine Kara Ölüm pandemisinden fazla etkilenen bazı aristokrat aileler inzibati ve yargı görevlerini ihmal etmişlerdi. Bu da Avrupa kırsalında kanun ve nizamın bozulmasına yol açmıştır. İnsanlar sınıfsal farklılıklarından kurtulmak için giderek şiddete başvurmuşlar ve kırsal

suç oranları hızla artmıştır. Veba sonrası yılların, huzursuz ve giderek daha şiddetli olan atmosferi, önce Fransa, daha sonra İngiltere’de iki popüler ayaklanmaya doğrudan katkıda bulunmuştur. Fransa’da 1358 baharında *Jacquire Ayaklanması* (Köylü Ayaklanması) patlak verdiğinde İngiltere ve Fransa arasındaki Yüzyıl Savaşı yirmi yıldan fazla bir süredir devam ediyordu. Bu isyan, Fransa’da salgın sonrası krallığın sürüklendiği kanunsuzluğun yükselişinden başka bir işe yaramamıştır. 1350’de pandemi kısa bir mola verdiğinde, İngiliz ordusu tarafından istihdam edilen İspanyol ve diğer paralı askerler Kuzey Fransa kırsalında dolaşarak yağmalama ve tecavüz hareketlerinde bulunmuşlardı. Kuzey Fransa’daki köylüler malikâne sahiplerinin hem kendilerini koruyamaması hem de bunları tazmin etmeyi reddetmesi yüzünden Fransa’daki aristokrasiye karşı ayaklanmışlar, köylülerin oluşturduğu çeteler aşağı yukarı bir ay boyunca soyluları soymuş ve yağmalamıştır. Hükümet birlikleri bu ayaklanmayı terörize olan grupları katletmekle ancak sonlandırabilmiştir. Bu kanlı isyana verilen *La Jacqueria* ismi Fransa’daki tüm köylüler için genel bir isim olarak kullanılan *Jacques*’den gelmektedir (Slavicek, 2008, s. 87-88).

Vebanın devletlerin siyasi tarihlerindeki oynadığı rolü gösteren olaylardan biri İngiltere’de yaşanmıştır. Fransa’daki *Jacquerie Ayaklanması*’ndan yirmi yıl sonra, bu kez İngiltere bir köylü isyanıyla sarsılmıştı. 1381 Köylü İsyanı’nın önde gelen nedeni Kraliyet hükümetinin devam eden Yüzyıl Savaşı’nı finanse etmek için 15 yaşın üzerindeki bütün İngiliz vatandaşlarına getirdiği bir vergi idi. Köylülerin çoğu bu vergiye şiddetle karşı çıkmıştı. Çünkü zengin ya da fakir herkes aynı vergiyi ödeyecekti ve bu yüzden adil değildi. Köylüler, giderek nakit sıkıntısı çeken asillerin, pandemiden sonra kazandıkları ekonomik ve sosyal kazanımları tersine çevirmelerinden endişe ediyorlardı. 1381 yılı baharının sonlarında Doğu İngiltere’deki öfkeli köylü topluluklar yerel vergi tahsilatlarına ve soylulara saldırmışlar, ayaklanma kısa sürede krallığın güneydoğu kesiminin büyük bir bölümüne de yayılmıştır. Bir demirci olan Wat Tyler’in liderliğindeki isyancılar, şikâyetlerini doğrudan İngiltere kralı II. Richard’a sunmak için Haziran ayında Londra’ya doğru yola çıkmışlardır. Ancak ordusu düzenli kraliyet ordusu ile kıyaslanamayacak Tyler öldürülmüştür. Tyler’in öldürülmesi isyanı daha da kötüklemiş, isyanın bastırılması için binlerce köylü idam edilmiştir. Hükümet veba yüzünden oldukça azalan nüfusun daha da eksilmemesi için halkın ve özellikle de köylülerin beğenmediği vergileri bu arada kaldırmıştır (Slavicek, 2008, s. 88-90).

Ekonomik Hayata Etkileri

Belli bir mali sistemi ve vergi düzeni olan toplumlarda ölen her insan vergi gelirinde, üretimde, işgücünde ve tüketimde bir azalmayı ifade etmektedir. Salgın hastalığın arkasında bıraktığı en önemli sonuç ise insan ölümleriydi ve ekonomiyi doğrudan etkiliyordu.

542 yılında başlayan Justinian Vebası’nın İstanbul nüfusu üzerinde ciddi yıkıcı etkisi olmuştur. İstanbul ahali evlerinden bile çıkamamış, veba yüzünden sokaklar boş kalmıştır. Bu durum elbette ticaretin ve üretimin durmasına sebep olmuştur. İşyerlerinin tamamı kapanmış tüccarlar ve zanaatkârlar işlerini

bırakmışlardır. Tarım sektöründe çalışanların çoğu ölmüş ardından ciddi bir kıtlık baş göstermiştir (Akdere, 2018, s. 320-322). Bu salgın sürecinde İtalya'da hasat zamanı geçmiş olmasına rağmen ürün, hasadı toplayacak çalışanları bekliyor, üzümler bağda duruyordu. Bundan dolayı hayatta kalanların ekili alanların yerini alan doğal tarlaları ve bataklıkları ıslah etmek için yeniden organize olmaya ihtiyaçları vardı (Montanari, 1995, s. 18-19).

1348 veba salgını sırasında da benzer sahneler yaşanmış ticaret yerleri kapalı, tarlalar boş ve hayvanlar sahihsiz kalmıştı. Üretimin durması, fiyatların yükselmesi demektir. Bütün salgın zamanlarında ve sonrasında özellikle temel gıda ürünlerinin fiyatlarında aşırı yükselmeler yaşanmıştır. İşgücü eksikliği de ücretlerin artmasına sebep olmuştur.

Birçok işin kesintiye uğraması ve belirli hizmet ve malların maliyetleri yüksek olmasına rağmen, Kara Ölüm'ün ekonomik etkileri tamamen olumsuz değildi. Salgının ilk şoku atlatıldıktan sonra sağ kalanların büyük bir kısmı için hayat standartları iyileşmiştir. Avrupa'da çok fazla nüfus vardı ve mevcut beslenme kaynakları çok da yeterli değildi. Bu sebeple, Kara Ölüm'den önce sık sık kıtlıklar yaşanıyordu. Salgından sonra ise artık kaynaklar mevcut nüfusa yetecek miktardaydı (Slavicek, 2008, s. 81).

1346-1352 pandemisi sonrasında İngiltere'deki soylular tarlaların ekilip-biçilmesini istiyorlar ancak tarlalarında çalışacak insanlar bulamıyorlardı. Bu nedenle birçok ürün hasat edilememiş ve tarlalarda çürümüştür. Sağ kalan rençper ve çiftçiler kendilerini yüksek bir ücret ortamı içinde bulmuşlar artık yok pahasına çalışmaktan kurtulmuşlardı. Yüksek ücretler talep etmişler, onlara ödeme yapması gereken soylular ise yoksullaşmaya başlamış ve mülkleri gitgide küçülmüştü. Buna karşılık işçilerin maddi durumu iyileşmiş ve bu sayede kendi topraklarını almaya başlamışlardır. Köylülerin toprak karşılığında soylular için çalıştıkları feodal sistem yavaş yavaş çökmeye başlamış, Parlamento'nun ücretleri sınırlandırması da pek işe yaramamıştır. Birkaç büyük toprak sahibi daha az işçiye ihtiyaç duyulan hayvancılığa geçerek kısmen durumlarını düzeltebilmişlerdi. Bu gelişim üzerine adanın yün üretiminde bir fazlaşma olmuş ve 1350 yılında bin top olan üretim 1362 yılında 11 bin tona çıkmıştı (Slavicek, 2008, s. 81-84).

Salgın hastalıklar sırasında ölen insanlar vergi mükellefi ise bu bir vergi kaybı demektir. İnsanların hastalığa yakalanmamak gayesiyle buldukları yeri terk edip başka yerlere gitmesi en azından bir süre kayıt dışı kalmaları sonucunu doğuruyordu. Böylelikle hem vergilerini ödemiyorlar hem de işgal alanları ile ilgili faaliyetlerini yerine getirmiyorlardı. 1573 yılında Kıbrıs'ta devam eden veba salgını sırasında şahsa bağlı olarak toplanan vergilerden olan *cizye* vebadan ölümler sebebiyle tam olarak toplanamamıştır. Yeniçeri maaşlarının *cizyeden* karşılanması sebebiyle, maaşları bu kalemden ödenememiş ve devlet bütçesine ek bir yük getirmiştir (BOA, MD 23, 1573, s. 176/372). Devlet, salgın hastalık afeti ile karşı karşıya kalan yerlerdeki hizmetlerin aksamaması veya o bölgelerin boşalmaması için çoğu zaman belli sürelerle vergi muafiyeti ge-

tiriyordu. Vergi muafiyetleri de gelirlerin beklenmeyen ve planlanmayan bir şekilde azalması ve iktisadi kriz anlamına geliyordu.

Osmanlı toplumunda salgın zamanlarında gayrimüslim tebaanın vergilerinin tahsili konusunda daha çok sıkıntı çekilmiştir. Çünkü gayrimüslim halk Müslüman nüfusa göre bulunduğu yeri terk etme konusunda aceleci ve ısrarcı olmuştur. Bu durum çoğu zaman cizye gelirlerinin yeterince veya hiç toplanamaması gibi bir sonucu doğurmuştur. Bu açıdan bakıldığında salgın hastalıkların Osmanlı vergi çeşitleri içerisinde en çok etkilediği kalem, *cizye* gelirleri olmuştur denilebilir. Ölen kişilerin sadece verdikleri şahsa bağlı vergiler değil; ürettikleri, aldıkları ve sattıkları ile ilgili olarak verdikleri vergiler de haliyle düşmüş ve azalmıştır. Bu bağlamda hububattan alınan vergiler, zirai faaliyet vergileri ve ticari faaliyet vergilerinde de ciddi düşüşler yaşandığı söylenebilir (Kılıç, 2019, s. 382).

Salgın hastalıkların ekonomik hayata en önemli etkilerinden birisi de iç ve dış ticaretin zaman zaman durma noktasına gelmesidir. Veba salgını devirlerinde hastalıklı bir yerden gelme ihtimali olan hiçbir mal sınırlardan içeri sokulmuyordu. Mesela, Venedik'te 1485 yılından itibaren limana yanaşan gemilere karantina uygulanmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki ilk karantina uygulaması ise 1831 kolera salgını sırasında başlamıştır. Gerekliliği ve faydası tartışılmamakla birlikte, karantina uygulamalarının ticaretin canlılığı ve sürekliliğini engelleyici bir başka faktör olduğunu da belirtmek gerekir.

İskân, Göç ve Nüfusa Etkileri

Salgın hastalıklar sebebiyle insanların bir tedbir olarak yerlerini değiştirdikleri sıkça görülen bir durumdur. Bu yer değiştirmeler sırasında eski yerler ya tamamen boşalmış ya da çok az nüfus kalmıştır. Göç eden insanlar ise ya yeni bir iskân yeri kurmuşlar veya hastalığın daha az görüldüğü bir başka kırsal veya şehrsel iskân yerine yerleşmişlerdir.

Hastalığa yakalanmış insanların göç ederek ikamet ettikleri yerleri terk etmesi, aslında ciddi bir tehlikeydi ve hastalığın hızlı yayılmasına sebep olabiliyordu. Terk edilen yerlerde bırakılan taşınır ve taşınmaz mallar ise soygun ve talana açıktı. Bu bakımdan boşaltılan bölgelerde kalan az sayıdaki insanların da can ve mal güvenliği tehlikeye giriyordu. Salgın hastalık kaynaklı göçler iki yönlü bir olumsuzluk yaratmıştır. Bunlardan birincisi terk ettikleri bölgelerde yerine getirmekle mükellef oldukları hizmetin aksaması, diğeri ise vermeleri gereken vergilerin azalmasıdır. Toplu halde yapılan her göç olayı bir yerin harap başka bir yerin ise abat olması demektir. Bir yer nüfus bakımından azalıp bir müddet sonra tamamen ortadan kalkabiliyor veya çok küçük olan bir yerleşme yeri büyük bir iskân merkezi haline gelebiliyordu. Afet zamanlarında yaşanan göçler, plansız ve kısa zamanda gerçekleştikleri için göç alan yerler hazırlıksız yakalanmaktadır. Bundan dolayı ekonomik ve sosyal problemlerin yaşanması kaçınılmazdı (Kılıç, 2017, s. 382).

Avrupa'da Kara Ölüm sırasında (1346-1352) vebanın ortadan kaldırdığı köylerin birçoğu tekrar abat edilememiştir. Hayatta kalanların çoğu şehirlere göç etmişlerdir. Kırsal bölgelerin nüfusu azalmış şehirler kalabalıklaşmıştır. Zanaatkarlar ürettikleri araba tekerleği, fiçı, demir alet, giysi ve başka malları daha çok insana satabilecekleri şehirlere taşınmışlardır. Kırsaldaki kiliseleri boş kalan din adamları da şehirlerin yolunu tutmuştur. Kırsaldan şehirlere doğru gelişen bu taşınmaya *kentleşme* denilmiştir. Kırsal bölgelerde yüzlerce ev boş kaldığı için yerlerinde kalan köylüler buralara yerleşmişler, terk edilmiş toprakları ekip-biçmeye başlamışlardır. Artık onları oradan kovacak kimse kalmadığından o toprakların yeni sahipleri olmuşlardır (Bauer, 2014a, s. 208).

14. yüzyılın ortalarında başlayan veba pandemisinin sonunda dünya nüfusunda anlamlı bir düşüş yaşanmıştır. 1000 yılında dünya nüfusu 265 milyondur. Bu nüfus 1200 yılında üçte birden fazla artarak 360 milyona ulaşmıştı. İzleyen 200 yılda artış olmamış aksine azalma yaşanmıştır. Bunda vebanın etkisi kadar elbette savaşların da rolü vardı. Moğol istilasının Çin'de neredeyse bir asır devam etmesi 115 milyonluk devasa nüfusu 1300'lerde 85 milyona düşürmüştü. 14. yüzyılda bir toparlanma olmadığı gibi vebanın etkisiyle nüfus daha da azalmıştı. Asya nüfusu da 1400'lerde, 1100'lerdeki nüfusundan daha da azdı. 1300 yılında 400 milyon tahmin edilen dünya nüfusu açlık ve veba salgınları sebebiyle 1400 yılında durumun kısmen düzeldiği zamanlarda bile 350 milyon kişide kalmıştı. Bu durum bize Kara Ölüm'ün dünya nüfusu üzerinde yarattığı olumsuz etkiyi göstermektedir. Kara Ölüm'den önce yaşanan 1316-1317 yıllarındaki büyük kıtlık Avrupa'nın nüfusunu azaltmış ancak fazla nüfusun besin kaynakları üzerindeki baskısı 1346 yılında başlayan veba salgınları ile hafiflemişti. Nüfus azaldığı için yüzyılın sonlarında bolluk devresi yaşanmış ve insanlar eskiye göre daha iyi beslenmiştir. Avrupa nüfusu 11. yüzyılın başlarında 35 milyon, 1300 dolaylarında ise 80 milyondur. 1400'lere gelindiğinde Avrupa nüfusu ancak 60 milyondur (Pointing, 2011, s. 417, 420-421; Pointing, 2012, s. 109, 116-117, 122).

Yeni Dünya'nın Avrupalılarca fethedilişi ve buradaki yerli nüfusun azalışı salgın hastalık ölçekli düşünülecek bir başka önemli tarihi olaydır. Yerliler Avrupalıların silahlarından çok, onların getirdiği Avrasya kaynaklı mikroplar ile yataklarında ölmüşlerdi. Yerlilerin ve yerli şeflerin birçoğu ölmüş, hayatta kalanların ise moralleri çökmüş ve dirençleri kırılmıştır. İspanyollar 1520 yılında Meksika'da Aztek İmparatorluğu'nu ele geçirirken İspanyol Küba'sından buraya ulaşan çiçek hastalığının Azteklerin nerdeyse yarısını öldürmesinden istifade etmişlerdi. Sadece yerlileri öldüren ve muhtemelen kazandıkları bağışıklık sayesinde İspanyolları öldürmeyen bu hastalık Azteklerin morallerini bozmuş, din ve inanç sistemlerini bile sorgular hale gelmişlerdir. 1618 yılına gelindiğinde daha önce 20 milyon olan Meksika nüfusu 1,6 milyona düşmüştü (Diamond, 2013, s. 270-271).

İnka İmparatorluğu'nun sonu da Aztekler gibi salgın hastalıklar sebebiyle olmuştur. İnka İmparatorluğu'nu ele geçirmek üzere 1531'de Peru kıyılarına ayak basan İspanyol Pizarro'nun maiyetinde sadece 168 kişi vardı. Karşısında ciddi

bir kuvvet bulamamış ve İnkaların kayıp şehri olarak bilinen Machu Picchu'yu kolayca ele geçirmişti. Machu Picchu'nun aniden terk edilişi veya boşalması konusunda çeşitli görüşler vardır. İspanyollar burayı ele geçirmeden önce şehir henüz keşfedilmemişti. Bu da uzun süre önce terk edilmiş veya unutulmuş olduğunu gösteriyordu. Şehrin uzun bir süre kuraklığa maruz kaldığı, büyük bir yangın çıktığı veya İspanyol işgaline direnirken boşaltıldığı yönünde teoriler olsa da esas sebep çiçek hastalığıdır. 1526 yılında bu topraklara gelen çiçek hastalığı İnka nüfusunun büyük bir kısmını öldürmüştür. Ölenlerin arasında imparator Huayna Capac ve halefi de vardı. Tahtın boş kalması üzerine Huayna Capac'ın iki oğlu arasında taht kavgası başlamış ve imparatorluk parçalanarak iyice zayıflamıştı. Pizarro da bu durumdan istifade ederek parçalanmış ve nüfusu iyice azalmış İnkaları 1531'de ortadan kaldırmıştı (Diamond, 2013, s. 271; Haught, 1999, s. 138).

Eski Çağ'ın meşhur şehri Efes'in kurulu olduğu alanda bulunan Ayasuluk Kazası'ndaki nüfus azalmasının ve 18-19. yüzyıllarda birkaç haneden ibaret bir köy haline gelmesinin sebebi, sıtma ve veba salgınları nedeniyle ahalinin buraları terk etmesi olarak gösterilmektedir (Emecen, 1991, s. 227).

1764 yılı başlarında Karaman Vilayeti dahilinde bulunan Bozulus Türkmân Cemaati'ne mensup aşiretlerin neredeyse 3/4'ü *veba illeti* sebebiyle Anadolu, Aydın, Karaman, Sivas, Ankara, Hüdavendigâr, Saruhan ve Sultanönü taraflarına dağılmışlardır (BOA, C. Zb, Dosya No: 33, Gömlek No: 1614, 1764, s. 1-2). Birçok salgın hastalığa maruz kalan konar-göçerlerin, muhtemel can ve mal kaybının yaratacağı ekonomik sıkıntıyla ilgili tecrübeleri vardı. Özellikle hayvanlarına bulaşacak bir salgının bütün ekonomilerini yerle bir edeceği açıktır. Bu sebeple, konar-göçer unsurların kendilerine veya hayvanlarına bulaşabilecek bir salgın hastalıktan kurtulmak amacıyla, salgın olan yerlerden hızla uzaklaşmaları, makul görülebilir bir tavır olarak değerlendirilmelidir.

Din ve Dini Hayata Ethileri

Salgın hastalıklar özellikle Eski Çağ toplumlarında bir kutsiyet kazanmıştır. Tek tanrılı dinlerin dışındaki inanç sistemlerinde, insanların sıkıntı yaşadıkları her alanda korunma içgüdüğü ile çeşitli tanrılar icat ettikleri bilinmektedir. Hastalıklarla mücadele konusunda çaresiz kalan insanlar bunlarla ilgili tanrılar olduğunu kabul etmiş, bu tanrılara sundukları adak ve kurbanlarla kendilerini koruyacaklarına inanmışlardır.

Hititler'in *Şulinkatte* denilen veba ve salgın hastalıklar tanrısı vardı. Gilgames destanında da yine bir veba tanrısından söz edilmektedir (Gilgames Destanı, 2001, s. 86-87). Mısır tanrılarının hemen hepsi şifa vericidir. Ancak bazı tanrılar ise salgın hastalıkların müsebbibiydi. Tanrı *Seth*, salgın hastalıklara yol açıyordu. Aslan başıyla sembolize edilen Tanrıça *Sekhmet* ise özelde veba salgınına sebep oluyordu (Bayat, 2010, s. 61).

Salgın hastalıklara kutsiyet katarak onlara insan ve hayvan kurban etme geleneği veya inancı Orta Amerika'nın eski medeniyetleri olan İnka ve Azteklerde

de görülüyordu. Salgın zamanlarında hayvan yerine insan kurban edilirdi. Ancak, Mayalarda ve Azteklerde rastlanılan işkence, İnkalarda yok gibi görünmektedir. İnsan kurban edildiğinde, bunun kusursuz şekilde yapılması önemliydi (Ronan, 2003, s. 62).

Hristiyan inancındaki Mahşer’de, iyi ve kötü kozmik bir savaş yaparlar. Savaşa katılan dört atlı; veba, savaş, kıtlık ve ölümdür (Wilkinson, 2010, s. 99). İncil’de birçok yerde çeşitli vesilelerle vebadan bahsedilmektedir ve çoğunlukla veba; kıtlık ve kılıçla (savaş) birlikte anılmakta ve *Mahşerin Dört Atlısı* diye belirtilmektedir (Porter, 2016, s. 17). Kıtlık, savaş ve vebanın Tanrı’nın insanlara gönderdiği bir gazap olduğu kabul edildiği için Hristiyanların bir duasında; “Bizi kıtlıktan, savaştan ve salgın hastalıktan koru Tanrım” şeklinde bir dilek vardır (Davis, 2009, s. 194).

Hristiyan inancına göre vebanın çıkış nedeni ilahî idi. İsveç kralı II. Magnus birçok başka aristokrat gibi kilisenin görüşünü benimseyerek, “Tanrı, insanların günahları için dünyayı bu ani ölümlerle cezalandırıyor” derken, Orta Çağ’ın daha ziyade astrolog olan hekimleri yıldızlara bakarak, Tanrı’nın takdiri *kötü hava* ve salgın yaratan buharların, Mars ve Jüpiter’in yanlış dizilişinin bir sonucu olduğuna karar vermişlerdi. Bu kötü hava anlayışı, farklı halklar arasında farklı biçimde algılanmıştır. Viyanalılar vebayı, ölümlerin dudaklarında çıkan mavi bir alev olan *Veba Bakiresi (Pest Jungfrau)* olarak görüyordu. Aynı bakire, Litvanya’da farklı bir formatta algılanıyor ve yaşayanlara hastalık bulaştırmak için kırmızı bir bayrak sallıyordu. Diğer ülkelerde ise bu hastalık “Tanrı’nın Hastalığı”, kör kadınlar, sakatlar, gezgin Yahudiler ve kara atlar üzerindeki adamlar gibi pek çok tanın ve biçim aldı. Bir Orta Çağ yorumcusunun ilahî ceza düşüncesine karşı çıkarak, “sonuçları bu kadar karmaşık olan hiçbir şey Tanrı’nın niyeti olamaz” demesi sapkın bir düşünce olarak addedilmiş ve kabul görmemişti (Nikiforuk, 2001, s. 75-76).

Orta Çağ Avrupalıları, Kara Ölüm 1347’de İtalya’ya ulaştığında, Hristiyan inançlarına ve Roma Katolik Kilisesi’ne sadık bir şekilde bağlı dindar bir halktı. Kara Ölüm sonrasında birçok Avrupalı Tanrı ile daha yoğun ve daha özel bir ilişki kurmayı arzu etmiştir. Bu yeni dini tutku, özel ibadet için kiliseden bağımsız şapellerin inşasındaki yükselişi işaret ediyordu. Özel şapeller uzun süredir inişte olan aristokrasi arasında popüler bir hale gelmiş, şapel inşa işi aristokratlarla sınırlı kalmayıp tüccarlar, doktorlar ve avukatlar gibi refah seviyeleri yüksek diğer meslek erbabı arasında da hızla yayılmaya başlamıştır. Orta sınıf ustaları bile özel şapel çılgınlığına katılmıştı. Orta Çağ esnafı, ticarete belli bir standardı korumak için loncalar ve zanaatkar birlikleri kurmuşlar bu meslek kuruluşları da 14. ve 15. yüzyılların başlarında üyelerin ve ailelerin münhasır kullanımı için şapeller inşa etmişti (Slavicek, 2008, s. 91-92). Bu şapel tesis etme isteği, papazların salgın hastalık karşısında tavsiye ettiklerinin hiçbir işe yaramamasından kaynaklanıyordu. Hristiyan dünyasında bu dönemde din ve Tanrı sorgulanmamış ancak din adamlarının aracılığına ihtiyaç duymadan doğrudan Tanrı’ya yönelme ihtiyacı hâsıl olmuştur denilebilir. Avrupa’daki Katolik kiliseleri mensuplarının salgın hastalıklar ve diğer

konularda akli esas almayan tutumları, 16.yüzyıldaki Reform hareketinin en temel dayanak noktasını oluşturmuştur.

Yahudiler de Hristiyanlar gibi hastalıkların kendilerine Allah tarafından gönderildiğine inanmakta ve veba yayıldığı zaman ilahî emirlere isyan etmelerinin bir neticesi olarak kendilerine bu felaketin gönderildiğini söylerlerdi (Gökhan, 1998, s. 75).

İslam dünyasında salgın hastalıklara yaklaşım Hz. Peygamber'in hadisleri ve sünnetindeki öğretilerle şekillenmiştir. Hz. Peygamber, bugün dünyanın yaşadığı pandemide, ağızdan çıkan damlacıkların veya balgamın karşdakine bulaşmasını önlemek için en önde gelen tedbir olarak uyguladığı yüzü kapamayı büyük bir disiplin ve eğitimle uygulamıştır. Nitekim kendisi de aksıracağı zaman ya eliyle ya da elbisesiyle yüzünü kapatarak ağızdan çıkan zerreciklerin etrafa dağılmasını önlemeye çalışırdı (Hadislerle İslam, 2014, s. 442).

İslam inancına göre, Allah, ölümle sonuçlanan hastalıklara yakalanan ve ölenlere kendi katında büyük mükâfat verecektir. Hadislerde, doğum esnasında vefat eden kadınların, boğulanların, yananların, karın ağrısından ve vebadan ölenlerin şehit mertebesinde olacakları bildirilmiştir (Hadislerle İslam, 2014, s. 446).

Veba ile ilgili olarak hadislerle kendini gösteren üç temel ilke göze çarpar.

1. Veba'dan ölmek bir şehitlik olduğu için Müslüman için Tanrı'dan bir rahmet, kâfir için ise bir cezadır. Mesela, Arif Mehmed adlı kişinin 1812 (H. 1227) tarihli mezar taşında "mat'ûnen şehîd" ibaresi bulunmaktadır (Panzac, 1997, s. 150).
2. Bir Müslüman, veba salgının olduğu herhangi bir yere girmemeli veya buradan çıkmamalıdır. Bu hadislerin (Hadislerle İslam, 2014, s. 441-442, 446, 524) etkisiyle olmalıdır ki, hastalıklı yeri acilen terk etme refleksi, batı toplumlarına nazaran İslam dünyasında daha da az görülmektedir. Hz. Peygamber'in hadisi bugünkü ifade ile bir sosyal izolasyon olarak değerlendirilebilir. Bu tedbir, hastalığın varlığını ve mücadelede yetersizliği kabul ediyor ancak kaderci bir yaklaşımdan ziyade akli işaret ediyordu.
3. Veba bir enfeksiyon değildir. Doğrudan Tanrı'dan gönderilmiştir. Hz. Peygamber'in "Hastalıkta bulaşıcılık yoktur" hadisinin "Cüzamdan aslandan kaçır gibi kaçınız" ve "Sakın hasta deveyi sağlam devenin yanına uğratmayınız" hadislerine ters düştüğü yönünde düşünceler vardır. Konu üzerinde çalışan hadisçilerin yorumuna göre; Hz. Peygamber bu beyanıyla, gerçekte hastalıkların en azından bir kısmının bulaşıcılığının olmadığı şeklinde bir kanaati değil, hastalığın kendiliğinden Allah'ın izni ve iradesi ile gerçekleşebileceği inancını topluma kazandırmak istemiştir (Kesgin, 2014, s. 117).

Bu üç prensibin İslam toplumunda önemli bir öğreti haline gelmesinin temel sebebi olarak İslamiyet'in ilk yıllarında Justinian vebasının tekrarının kötü sonuçları gösterilebilir (Dols M. , 1977, s. 444-445).

Müslüman toplumlarda banyo ve hamam kültürü dinî bir vecibeydi. Bu sebeple hastalıklar kişisel hijyen eksikliğinden kaynaklanan hızlı bir yayılım alanı bulamıyorlardı. Evlilik dışı cinsel ilişkiye dinen cevaz verilmemesi ise frengi gibi zührevi hastalıkların daha az görülmesine sebep oluyordu. Ancak şurası unutulmamalıdır ki, hastalıklara sebebiyet veren mikroorganizmaların insanlara bulaşması için sadece kişisel hijyen kurallarına uymak veya dini vecibeleri yerine getirmek yetmiyor, toplumun buna karşı bilinçli ve hazır olması gerekiyordu. Bu sebeple İslam dünyasında da küresel salgın hastalıklar kolayca yayılabiliyordu. Mısır uzun yıllardan beri bir İslam ülkesi olmasına rağmen birçok hastalığın ilk çıkış noktası olmuştur. Bu durum o coğrafyanın üzerinde yaşayan insanların hangi dine mensup olmasından çok ulaşımına açık bir coğrafi konumda olmasından kaynaklanıyordu.

Osmanlı İstanbul'unu ziyaret eden seyyahlar ve görev yapan elçiler, Osmanlı anlayışında veba salgınlarmın büyük bir soğukkanlılıkla karşılandığını ancak şehrin kapısından çıkan günlük veba kurbanlarının sayısı binleri bulunca, Okmeydanı'nda, toplu duaya çıkıldığını kaydederler (Tebly, 1988, s. 271). Veba salgınları sırasında duaya çıkılması geleneği ile bir başka örnek Halvetiyye tarikatının Cemâliyye kolunun kurucusu olan alim ve şair Cemâl-i Halvetî ile ilgilidir. II. Bayezid ve Koca Mustafa Paşa, Cemal Halvetî'yi Amasya'dan İstanbul'a davet etmişler, böylelikle Cemâl-i Halvetî, bu tarikatın İstanbul'daki ilk temsilcisi olmuştu. Cemâl-i Halvetî, Kocamustafapaşa'daki dergâhında irşâdda bulunurken, Padişah tarafından veba hastalığına yakalananlara dua etmesi için 1494 yılında kırk dervişle beraber Hacca gönderilmiş ancak yetişmeden Tebük yakınlarında yolda ölmüştür (Tayşi, 1993, s. 302).

Din Referanslı Din Dışı Uygulamalar/Hurafeler

Salgın hastalıkları çoğu zaman Tanrı'nın bir gazabı olarak görmek insanların acılarına çare olmuyordu. Umutsuzluk hali; bazen akıl ve din dışı fanatik zümreler, bazen de din referanslı ancak din dışı uygulamalar diye tarif edebileceğimiz hurafeler ortaya çıkarıyordu. Bu konudaki en çarpıcı örneklerden birisi Orta Çağ Avrupa'sına bir dönem damga vuran kamçıcılardı.

1259 yılında ortaya çıkan bir veba salgını Umbrevia münzevisi olarak tanınan Raniero Fasani'nin; tanrıyı yatıştırmak, nefsini korumak, fedakârlık, kefaret ve şehitlik öğretilerini yaymaya başlamasına sebep olmuştur. Ateşli taraftarlar toplayarak ve daha da ileriye giderek öğretilerinin bir parçası olarak kendilerini kırbaçlayarak Kuzey İtalya'da yürüyüşe geçmişlerdir. Yarı çıplak, ellerinde kırbaçlar, sopalar ve her türden kırbaçlama aletleriyle tek sıra halinde yürüyüp kendilerini ve birbirlerini gövdelerinden kan çıkana kadar kırbaçlıyorlardı. Bu hareket 200 yıllarında sapkın bir hareket olarak ortaya çıkan Ademilerin yaptıklarının benzeri bir uygulamaydı ve iki yıl sürmüş sonra ortadan kalkmıştı (Scott, 2001, s. 261-262). 1348 veba salgınından sonra radikal *Flagellant* tarika-

tından olan kamçıcular yeniden ortaya çıkmış ve bütün Avrupa'yı boydan boya dolaşmışlardı (Ribard, 1974, s. 415).

Katolik Kilisesi ve onun mahkemeleri olan Engizisyon; Kara Ölüm ve 16-17. yüzyıl veba salgınlarında veba ile cadılar arasında bağlantı kurmuş, kara kediler ve kedi besleyen kadınları sorumlu tutmuştur. Almanya cadı avcılığında merkez ülke olarak bilinmektedir. Onu Polonya takip etmekte az da olsa İspanya'da da görünmekteydi. Portekiz ve İrlanda'da ise cadıcılık yoktu (Aslan Karaküçük, 2010, s. 46, 50).

Kara Ölüm'ün ortaya çıkmasına sebep olarak Yahudilerin gösterilmesi ve çok sayıda Yahudi'nin çeşitli işkencelerle öldürülmesi, muhakkaktır ki Yahudilerin kuyu sularını zehirledikleri ve havayı bozdukları gibi kör bir inanışın ürünü değildi. Borçlular, tefecilik yapan Yahudileri öldürmekle hem öfkelenen Tanrı'yı yatıştırıyor hem de borçlarından kurtuluyorlardı. Katolik rahipler ise Yahudi katliamına bizzat katılıyor işin dinî referans boyutunu tamamlıyorlardı. 1351 yılında Orta Avrupa'da neredeyse Yahudi kalmamış yakılmaktan kurtulanlar ise Rusya ve Polonya'ya kaçmışlardı (Haught, 1999, s. 52-53; Nikiforuk, 2001, s. 73).

Tılsım, büyü, fal ve sihir gibi birçok din dışı uygulama salgın hastalıkları önleme ve tedavi maksadıyla başvurulan diğer hurafelerdi. Hititler salgın hastalıkları tespit etmek için fal yoluna başvurulardı. Bunu II. Murşili'nin veba dualarında görmek mümkündür. Veba duaları, hastalığın nedenini falda göstermesi için Tanrı'yı ikna etmek amacını taşıyordu (Alparslan, 2006, s. 127).

Evliya Çelebi, İstanbul'da Osmanlı öncesi dönemden kalan yirmi tılsımdan üçünün salgın hastalıklara karşı yapıldığını kaydetmektedir (Evliya Çelebi, 2008, s. 33-34). Osmanlı toplumunda güvercinlerin kendiliğinden yuva yapmaya geldikleri evin vebadan korunacağı şeklinde bir inanış vardı (Panzac, 1997, s. 161). Bu inanış din dışı olsa da güvercinin Hicret sırasındaki rolüne ithafla, İslam kültüründe üzerine yüklenen kutsiyetle alakalı olmalıdır.

Doğu Avrupa'da yaşayan Çingeneler kumaş parçalarının ve tahta parçalarının üzerine işledikleri resimleri, hastalıklardan korunmak için üzerlerinde taşırlardı. Bu resimler kolera ve veba salgınlarında ateşe atılırlardı (Berger, 2000, s. 24).

Justinian vebasının devam eden yıllarında İmparator Mavrikos (582-602) döneminde Sasani hükümdarı Hüsrev'in İstanbul'a gönderdiği 6.000 Türk savaş esirinin alınlarına siyah mürekkeple işlenmiş haç dövmeleri yaptırdıkları görülmüştür. Mavrikos esirlere niçin alınlarına haç dövmesi yaptırdıklarını sormuş, onlar da yıllar önce kendi memleketlerinde çıkan veba salgını sırasında aralarında yaşayan Hristiyanların bu şekilde alınlarına haç dövmeleri yaptırdıklarını ve bu sayede ölümden kurtulduklarını ifade etmişler, kendilerinin de bu sebeple vebadan korunmak için bu yolu denediklerini söylemişlerdir (Akdere, 2018, s. 324-325). Bu örnek, insanların çaresizlik anlarında kendi

inanç sistemleri dışındaki bir hurafeyi bile uygulamaktan geri durmadıklarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bilim, Kültür, Sanat ve Medeniyete Etkileri

Sonuçları itibariyle oldukça tahrip edici ve yıkıcı olan salgın felaketinin ardından bilim adamlarının akılları yaşadıkları dünyaya değil, ölüm ve kurtuluşa yoğunlaşmıştır. Kara Ölüm sırasında yazılan veba raporları veya risalelerini de bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Mikrobiyoloji bilimi salgın hastalıklara sebep olan mikroorganizmaları tespit etmek maksadıyla daha hızlı gelişmiş ve gelişmesini devam ettirmektedir.

Salgınlardan sonra lüks veya diğer ihtiyaç maddelerine talep arttıkça dünyanın her yerinden ihtiyaç duyulacak maddelerin temini için ticaret ve seyahatler çoğalmış, özellikle deniz taşımacılığında yeni araçlar kullanılmaya başlanmıştır. Daha iyi haritalar yapılmış ve Avrupa'nın yaşadığı en yıkıcı salgından sonra cesur keşiflere imza atılmıştır. Hiç şüphesiz Rönesans'taki entelektüel canlanmanın kökenleri de maddi unsurlardır (Fara, 2012, s. 121).

Amerika'nın keşfi, Eski Dünya için siyasi ve ekonomik kazanımlara neden olmuşsa da Amerika'nın yerli halkı için de bir o kadar sonun başlangıcı olmuştur denilebilir. Amerika keşfedilene kadar orada hiç salgın hastalık yaşanmamıştır demek zordur. Ancak bilinen öldürücü küresel salgın hastalıkların hiçbirisi oradan yayılmamıştı. Amerika'daki yerli nüfusun %90'lara varan oranda yok olmasının sebeplerinden birisi de Avrupa'dan taşınan salgın hastalıklardı. İnk medeniyeti gibi ileri bir medeniyet adeta kaybolmuş, yerel kabileler sembolik derecede hayatta kalabilmişler hatta büyük bir kısmının dilleri ve kültürleri günümüze ulaşamamıştır. Bu durum dünya kültür mirası ve birikimi için de çok önemli bir kayıp olarak nitelendirilebilir.

Sıtma hastalığının en önemli ilacı olan *kinin* Peru'dan Avrupa'ya Cizvit rahipleri vasıtasıyla gelmişti. 19. yüzyılda her yıl Avrupa'ya kinin ilacının hammadde si olan milyonlarca kilo *kinakına* gönderiliyordu. Peru yöneticileri ve komşu ülkeler kinakına tohumları ve fidanlarının ülke dışına çıkarılmasını yasaklamışsa da kaçak olarak Hollanda hükümeti 20 dolara yarım kilo tohumu Avustralyalı bir kaçakçıdan almış ve belki de tarihteki en iyi yatırımı yapmışlardı. 1930'lar da Java Adası'nda Hollandalılara ait ekim alanlarında yılda yaklaşık 11 milyon kinakına kabuğu elde ediliyor; bu da dünya kinin üretiminin %97'sine tekabül ediyordu (Conner, 2013, s. 105).

Salgın zamanları uygun bir yerde izole olunması halinde, bilim adamlarınca "fırsat zamanları"na dönüşebiliyordu. 1665 İngiltere veba epidemisinde Cambridge'deki üniversite kapatılınca ünlü bilim insanı Newton, annesinin Woolstrophe'deki evine çekilmiş, orada kendi deyimi ile bilim hayatının en verimli dönemini geçirmişti (Ronan, 2003, s. 387-388).

1348 veba salgını Orta Çağ Avrupa'sının edebiyatına da etki etmiştir. Veba salgını sırasında muhtemelen çocuk yaşta olan ve ünlü "Canterbury Masalları"nı

yazan Geoffrey Chaucer; masallarını para toplayıcı diye alay ettiği Katolik din adamlarının düşük ahlaki standartları üzerine eğlendirici bir şekilde kurgulamıştı. Kara Ölüm'ün dünya edebiyatına kazandırdığı en önemli eser ise, hastalık sırasında birçok arkadaşı ve ailesini kaybeden Boccaccio'nun, *Decameron*'uydu. Bu eser Floransa'da yaşanan vebanın ürpertici bir hesabını anlatıyordu. Eser, vebadan kaçan on genç Floransa asilinin birbirleriyle zaman geçirmesi, anlattıkları esprili, çoğu zaman da müstehcen masalların bir koleksiyonundan oluşur. Bu iki yazarın çağdaşı olan diğer yazarlar onların aksine daha melankolik ve kötümserlerdi. Dönemin ünlü Fransız yazarı Eustace Deschamps (1340?-1404) vebayı kasvetli bir anlatım ile tasvir etmişti (Slavicek, 2008, s. 103).

Salgın hastalıkların toplumun edebi hayatına etkisi ağıtlar, fıkralar, efsaneler ve şiirler üzerinde de kendisini göstermiştir. Bu hususta örneklere bütün ülkelerin edebi metinlerinde az çok rastlamak mümkündür.

Kara Ölüm toplumun bütün kesimlerini etkilemiş sanat da bundan nasibini almıştır. Etkili sanatçılar ve yetenekli ustalar hayatını kaybetmişti. Aynı stil ve tema üzerinde çalışan ekolleri ve ünlü heykeltıraş, ressam ve taş ustası loncalarını da ortadan kaldırmıştı. Bu sanatçı ve ustaların yerine onlar kadar yetenekli kişilerin yetişmesi de çok zordu. Nitekim Orta Çağ mimarisinin o cömertçe süslenmiş katedrallerin yerini daha sade ve düz plakalar şeklinde yapılar almıştır (Slavicek, 2008, s. 98-99).

Ünlü musiki üstadı Abdulkadir Merağî, şair Fuzulî, matbaanın kurucularından Fost ve Fransız siyaset felsefecisi Bodin Jean vebadan, bestekâr Hamâmîzâde İsmail Dede Efendi koleradan, ünlü besteci ve kemân virtüözü Paganini, besteci Chopin, yazar Jean Jacques Rousseau, Schiller, Goethe, Çehov ve George Orwell tüberkülozdan hayatını kaybeden ünlü sanatçı ve bilim insanlarından sadece birkaçıdır (Kılıç, 2004, s. 129-141).

Veba, varlığını ve öldürücülüğünü sürdürdükçe Geç Orta Çağ'ın özgün Gotik imgelerinin yerini korkunç umacıların imgeleri almıştır. Ürkütücü Cehennem ve Şeytan imgeleri, ölüm dansı, Mahşerin Dört Atlısı, tırpanlı ve iskelet biçimindeki Azrail imgesi bunlara örnek olarak verilebilir. Aslında hurafelerle, veba sorumlusu kurbanlar aranıyordu. Çaresizlik içinde kalan insanlar Tanrı'nın gönlünü almaları gerektiğine inanıyorlardı (Porter, 2016, s. 26). Bu inanın, kedi ve cadı avı, Flagellant akımı ve Yahudilerin öldürülmesi olaylarının kıskırtıcı unsuru olduğu söylenebilir.

İkinci veba pandemisi sonrası *ölüm* sanatın en önemli teması ve figürü haline gelmişti. Kara ölüm zamanından kalan onlarca resim, gravür ve heykel, insanların bu şoka karşı psikolojik tepkilerinin zorlayıcı bir göstergesiydi. Avrupa sanatı uzun süre ölüme ve özellikle de onun en korkunç ve dehşet verici yönlerine vurgu yapmıştır. Kılıç ve oraklarla donanmış iskelet figürleri ve çürüyen kadavralar her sınıftan insanı kapsayacak şekilde tasvir ediliyordu. Avrupalılar Kara Ölüm'den önce mezarlarını süslemek için heykeltıraşlar görevlendirir-

ken 14. yüzyılın sonunda yeni mezarlar cesetlerin çürüyüşünü ayrıntılarıyla tasvir ediyordu. Bunun yanı sıra iki Katolik aziz; Aziz Sebastian ve Aziz Roch, Avrupa çapında insanları vebadan koruyucu aziz olarak görüldüler. Orta çağ resimleri, tipik olarak Aziz Roch'u yanında bir köpekle uyluğundaki büyük bir hıyarçığı (bubo) işaret eder şekilde tasvir ederler (Slavicek, 2008, s. 99-102).

Sonuç

İnsan, fitri duygularının bir gereği olarak tarihin her devrinde güvende yaşamayı, karnını doyurmayı ve neslini devam ettirmeyi arzulamıştır. İnsanın bu üç temel isteğini tehdit eden en önemli unsurlardan birisi de salgın hastalıklardır. Bu bakımdan insanlar tarih boyunca salgın hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Tarihi süreçte veba, kolera, grip, sıtma, çiçek, sarı humma, tifo, tifüs, kızamık, frengi ve tüberkülozun büyük çaplı insan ölümlerine yol açan salgın hastalıklar olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan veba, kolera ve grip eski çağlardan günümüze kadar uzanan süreçte birçok kez pandemik yayılım göstermişlerdir. Veba ve kolera, 20. yüzyıl öncesindeki tehditkâr özelliğini kaybetmiştir. Grip salgını için bu durum geçerli değildir. Farklı zamanlarda değişik türleri ile pandemik grip salgınları yaşanmaya devam etmektedir.

Tarihteki salgın hastalıkların insanlık için en korkutucu ve ürkütücü tarafı; mahiyetinin, kaynağının ve tedavisinin bilinmemesidir. Bu korkutucu yönü bugün de devam etmektedir. Çünkü hastalığa sebep olan virüsler sürekli mutasyona uğramakta ve her seferinde farklı bir şekilde insanlığın karşısına çıkmaktadırlar. Bu yüzden ki insanlar, uzun süre varlığını sadece yarattığı tahribattan anladıkları, sınırlanmayan görünmez bir düşmanla savaşmak zorunda kalmışlardır. Bu bilinmezlik hali ve hastalık karşısında çaresiz kalınması, onun bir kutsiyet kazanmasına sebep olmuş, çok tanrılı dinlerin olduğu toplumlarda bir tanrı veya tanrıça olarak kendini göstermiştir. Hristiyan toplumlarda, bazen mahşerde iyi ve kötünün savaşında yer alan Mahşerin Dört Atlısı'ndan biri, bazen bir Yahudi'nin sebep olduğu Tanrı'nın bir musibeti, bazen de bir kedi veya cadının uğursuzluğu olarak kabul ediliyordu. İslam dünyası ise salgın hastalığın Allah'tan geldiğine inanıyor ancak sosyal izolasyon gibi devrinin şartlarına göre daha akılcı gerçekçi bir yolu tercih ediyordu. Salgın hastalıktan ölen insanların şehit olarak kabul edileceği yönündeki kanaat hastalığın kutsiyetini artırıyor, onun bir musibet olmaktan çok bir mükâfat olarak algılanmasına sebep oluyordu.

Hangi inanç sistemi, hangi coğrafya veya hangi toplumda olursa olsun, işin tek gerçek yanı hastalığı tanımadan, kaynağını bilmeden, teşhis, tedavi ve korunma usullerini öğrenmeden bu sinsi düşmandan kurtulmanın yolunun olmadığıdır. İnsanlar bunun farkına vardığında salgınlarla mücadeleyi daha rasyonel bir çizgiye çekebilmişlerdir.

İngiltere'ye 1665'ten sonra vebanın uğramaması, veba mikrobunu yayan pireler ve onun taşıyıcısı farelerin 1666 büyük yangını sırasında büyük çapta ölümü

ile sağlanabilmişti. Yeni yapılan binalar bu haşaratın rahatça yaşamamasına uygun bir şekilde yapılmaya başlanınca hastalık kontrol altına alınmıştı. Koleranın mikrobunun, kirli içme suyu ve bozuk gıdalarla insanlara geçtiği anlaşılmış, gelişmiş ülkeler ve bilinçli toplumlar koleradan kurtulabilmişlerdir. Sıtmanın durgun sular ve sivrisineklerin bir marifeti olduğu anlaşılıp ilacı bulununca ve bataklıklar kurutulunca hastalık bir küresel tehdit olmaktan çıkmıştır. Çiçek hastalığının kaynağı öğrenilip geleneksel aşı uygulamaları ile insanlar bağışıklık kazanmış ve bu öldürücü hastalık tarihte pandemik bir yayılım göstermemiştir. İnsanlar dün de bugün de artık salgından kurtulmak için kendi inanç sistemleri içinde yaratılan mistik ve majik yolların bir işe yaramadığını ağır bir fatura ödeyerek anlamışlardır. Onun içindir ki, salgından kurtulmak için akıl dışı yollar tavsiye eden kilise mensuplarına karşı Hristiyan dünyasında bir güvensizlik başlamış ve doğrudan Tanrı'ya yakarmayı, dua ve niyazda bulunmayı tercih etmişlerdir. Katolik Kilisesi salgın hastalıkların önlenmesi konusunda ahlak ve din dışı yollara sapsmasının bedelini Reform hareketlerinin başlamasıyla ödemiştir.

Karantina uygulamaları, mikrobiyolojik, virolojik, farmakolojik gelişmeler ve aşular, birçok hastalık konusunda insanları artık daha avantajlı kılsa da yeni bir virüs veya bakterinin aniden ortaya çıkıp kitlesel ölümlere yol açacak pandemik salgınlar üretme ihtimali her zaman var olmaya devam edecektir.

Tarihteki tecrübelerden istifade ederek bugüne bir projeksiyon tutarsak, her salgın sonrası dünyanın birçok bakımından değiştiğini söyleyebiliriz. 542'de başlayan Justinian vebasından sonra tekrarlanan veba salgınları İslamiyet'in ilk yıllarında hastalıkların bulaşıcı olduğunun farkına varılmasına sebep olmuştur. 1346-1352 veba salgını sonrasında Avrupa'da Katolik Kilisesi mensuplarının din dışı uygulamaları sorgulanmaya başlanmış ve devam eden süreçte aynı davranışlar devam edince Reform hareketleri başlamıştır.

Amerika'nın yerli unsurları olan Aztek ve İnka toplumları, kendilerine bulaşan ancak düşmanlarına bulaşmayan çiçek hastalığı sebebiyle, çok az askeri güç ile gelip 16. yüzyılın başlarında topraklarını işgal eden İspanyol veya Portekizlilerin dinini ve tanrılarını kendi tanrıları ile imrenerek mukayese etmişlerdir. Avrupa toplumları hijyenin önemini ağır bir fatura ödeyerek kavramıştır. Sıtma ve veba sağlıklı çevre koşullarında yaşamayı, kolera, insanlara sağlıklı ve temiz besinler tüketmeyi ve kurumsal karantina uygulamalarının faydasını dikte etmiştir.

Salgın hastalıklar toplum ve insan hayatında öyle derin izler bırakmıştır ki salgın hastalık motifli şarkılar, danslar, şiirler, romanlar, efsaneler, fıkralar ve ağıtlar kurgulanmış, yazılmış, çalınmış ve söylenmiştir.

Bugün yaşanan pandemik grip salgını belki birkaç atak daha yapıp bitecektir. Ancak tarihteki tecrübelerin ve yaşananların, bugünkü şartlara göre kabuk değiştirerek birçok alanda kendini göstereceği beklenmelidir.

Kaynakça

- Akdere, M. (2018). Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI. ve X. Yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları. *Tarih Okulu*, 11(XXXV), 314-343. doi:http://dx.doi.org/10.14225/Joh1346
- Ali ibn Ridwan. (1984). *Medieval Islamic Medicine İbn Ridwan's Treatise "On the Prevention of Bodily Ills in Egypt"*. (C. Leslie, Dü., & M. W. Dols, Çev.) California: Comporative Studies of Health Systems and Medical Care University of California Press.
- Alparslan, M. (2006). *II. Murşili ve Dönemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı Hititoloji Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi.
- Altun, C. (1996). *Hicri Birinci Yüzyılda Mekke Şehri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Arık, F. Ş. (1990-1991). Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV(26), 27-57.
- Aslan Karaküçük, S. (2010). Korkunun Kadınları: Cadılar ve Cadıcılık. *Türkiye Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13(2).
- Bauer, S. W. (2006). *Batı Biliminin Öyküsü*. (M. Morali, Çev.) İstanbul: Alfa.
- Bauer, S. W. (2013). *Antik Dünya*. (M. Morali, Çev.) İstanbul: Alfa.
- Bauer, S. W. (2014a). *Dünya Tarihi* (Cilt 2). (M. Doğan, Çev.) İstanbul: Say.
- Bauer, S. W. (2014b). *Rönesans Dünyası*. (Mehmet Morali, Çev.) İstanbul: Alfa.
- Bauer, S. W. (2015). *Dünya Tarihi* (Cilt 3). (M. Doğan, Çev.) İstanbul: Say.
- Bayat, A. (2010). *Tıp Tarihi* (2 b.). İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Merkezi.
- Berger, H. (2000). *Çingene Mitolojisi*. Ankara: Ayraç.
- BOA, C. Zb, Dosya No: 33, Gömlek No: 1614. (1764, Şubat 20).
- BOA, MD 23. (1573).
- Braudel, F. (1989). *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: Eren.
- Comner, C. D. (2013). *Halkın Bilim Tarihi Madenciler, Ebeler ve "Basit Tamirciler"* (3 b.). (Z. Çiftçi, Çev.) Ankara: TÜBİTAK.
- Davis, J. (2009). *Taş Devrinden Bugüne İnsanın Hikâyesi* (4 b.). (B. Bıçakçı, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Defoe, D. (1896). *A Journal of the Plague Year 1665*. (George Rice Carpenter, Dü.) Londra&Bombay: New York Longmans, Green and Co.
- Diakov, V. (2014). *İlkçağ Tarihi Ortadoğu* (3 b., Cilt 1). (Ö. İnce, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Diamond, J. (2013). *Tüfek, Mikrop ve Çelik* (25 b.). (Ü. İnce, Çev.) Ankara: TÜBİTAK.
- Dinçol, A. M. (1985). Ashella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış. *Belleten*, XLIV(193).
- Dols, M. (1977). İbn al-Wardi's Risâh al-Naba'an al-Waba, A Translation of a Major Source for the History of the Black Death in the Middle East. D. Kouymjian (Dü.) içinde, *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles* (s. 443-455). Beirut: American University of Beirut.
- Dols, M. (1979a). *The Black Death in the Middle East* (Second b.). Princeton.
- Dols, M. (1979b). The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894. *Journal of the Social History of Orient*(22), 162-189.
- Dunham, C. (1866). *Cholera*. New York: John T.S. Smith & Sons.
- Emecen, F. (1991). Ayasuluk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 4, s. 225-227). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Erdemir, A. D. (2018, Ocak-Şubat). Türk Tıp Tarihinde Ünlü Türk Hekimi İbni Sina'nın Tıbbi Tedaviler Üzerinde Yorumlamaları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 118(232), 189-210.
- Eşref bin Muhammed. (1961). *Hazâ'ini's-Saâ'dat 1460 (H. 864)*. (B. N. Şehsuvaroğlu, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Eutropius. (2007). *Roma Tarihinin Özeti*. (Ç. Menzilcioğlu, Çev.) İstanbul: Kabalıcı.
- Evliya Çelebi. (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (Cilt I/1). (S. Kahraman, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi.
- Fara, P. (2012). *Bilim, Dört Bin Yıllık Tarih*. (A. Babacan, Çev.) İstanbul: Metis.
- Ferro, M. (2002). *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi, 13. Yüzyıl-20. Yüzyıl*. (M. Cedden, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Flinn, M. W. (1987). Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba. *Tarih ve Toplum*(39), 26-28.
- Freeman, C. (2003). *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*. (S. K. Angı, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- General Board of Health. (1850). *Report of the General Board of Health on the Epidemic Cholera of 1848-1849*. London: W.Clowes&Sons.
- Gilgamesh Destanı*. (2001). (M. Ramazanoğlu, Çev.) Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Gökhan, İ. (1998). *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye’de Krizler, Kılıklar ve Vebalar*. Elazığ: Frat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi.
- Görmez, M. (Dü.). (2014). *Hadislerle İslam* (Cilt 7). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Grieco, F. (2005). Vücut, Görünüş ve Cinsellik. N. Davis (Dü.) içinde, *Kadınların Tarihi* (A. Fethi, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Haught, J. (1999). *Kutsal Dehşet Dinsel Cinayetler Tarihi*. (U. Alkapar, Çev.) İstanbul: Aykırı.
- Hecker, J. (1859). *The Epidemics of the Middle Ages*. London: Trübner and co.
- Hurton, A. (1995). *Güzel Kokuların Tarihi*. (M. Tüzel, Çev.) İstanbul: Kabalıcı.
- İbn Mace. (tarih yok). Sünen-i İbn Mâce. Nisan 24, 2020 tarihinde <https://archive.org/details/SunenIbnMaceIbnMace/page/n2223/mode/2up> adresinden alındı
- İbni Haldun. (1954). *Mukaddime* (Cilt II). (Z. K. Ugan, Çev.) İstanbul: Maarif Vekâleti.
- Kahya, E. (1998). Hipokrat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 18, s. 119-121). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kesgin, S. (2014). “(Hastalıkta) Bulaşıcılık Yoktur” Hadisinin İsnad ve Metin Açısından Tahlili. *Hittî Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(26), 83-120.
- Kılıç, O. (2004). *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hallarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*. Elazığ: Frat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi.
- Kılıç, O. (2016). 16-18. Yüzyıllarda Balkan Şehirlerinde Yaşanan Veba Salgınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri. A. T. Zafer Gölen (Dü.) içinde, *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri* (Cilt III, s. 1181-1209). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kılıç, O. (2017). Orta ve Yeniçağlarda Salgın Hastalıklar Göç ve İskân. O. Köse (Dü.) içinde, *Geçmişten Günümüze Göç* (Cilt II, s. 371-384). Samsun: Canik Belediyesi.
- Kılıç, O. (2019). M. Öztürk (Dü.) içinde, *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri, İzmir/25-27 Nisan 2019* (Cilt 1, s. 371-384). İzmir: İzmir Demokrasi Üniversitesi.
- Koç, İ. (Dü.). (2006). *Hittitler*. Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim A.Ş.
- Kur’an-ı Kerîm. (tarih yok). *Bakara/243*.
- Lowry, H. W. (2003). Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Feteenth and Sixteenth Centuries. *Osmanlı Araştırmaları*, XXIII, 93-132.
- Macpherson, J. (1872). *Anallas of Cholera: From The Earliest Periods to the Year 1817*. London: Benken and Co, Durry House.
- Mansel, A. M. (1995). *Ege ve Yunan Tarihi* (6 b.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Minios, G. (2008). *İntiharın Tarihi İstemli Ölüm Karşısında Batı Toplumunu*. (Nermin Acar, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Montanari, M. (1995). *Avrupa’da Yemeğin Tarihi*. İstanbul: Afa.
- Montaqui, L. (2004). *Doğu Mektupları*. (M. Aykaç, Çev.) İstanbul: Ark.
- Morris, D. (1999). *Koruyucu Tılsımlar*. (M. Harmancı, Çev.) İstanbul: İnkılâb.

- Mumford, L. (2007). *Tarih Boyunca Kent*. (G. Koca, & T. Tosun, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Nâimâ Mustafa Efendi. (2007). *Târih-i Nâimâ* (Cilt IV). (M. İpşirli, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Nikiforuk, A. (2001). *Mahşerin Dördüncü Atlısı* (2 b.). (S. Erkanlı, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Panzac, D. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700-1850*. (S. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Payne, J. F. (1889). *Plague Ancient and Modern or the Black Death and the Sweating Sickness*. London: Adlard and Son.
- Pointing, C. (2011). *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*. (E. B. Özbilen, Çev.) İstanbul: Alfa.
- Pointing, C. (2012). *Dünyanın Yeşil Tarihi Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü* (3 b.). (A. Başçı, Çev.) İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- Pollitzer, R. (1954). Cholera Studies. *Bulletin of the World Health Organization*, 10(3), 421-461. May 15, 2020 tarihinde <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2542143/> adresinden alındı
- Porter, R. (2016). *Ken Revan İçinde Tıbbın Kısa Tarihi*. (G. Koca, Çev.) İstanbul: Metis.
- Ribard, A. (1974). *İnsanlığın Tarihi* (Cilt I). (E. Başar, & Ş. Yalçın, Çev.) İstanbul: May.
- Ronan, C. A. (2003). *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi* (3 b.). (E. İhsanoğlu, Çev.) Ankara: TÜBİTAK.
- Roncière, C. d. (2006). Diğer Özel Dayanışmalar-Özel Hayatın Dış Dünya Karşısında Mahremiyeti. G. Duby (Dü.) içinde, *Özel Hayatın Tarihi* (R. Hakmen, Çev., Cilt 2). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Runciman, S. (1989). *Haçlı Seferleri Tarihi* (2 b.). (F. Işıltan, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sahillioğlu, H. (1991). Antakya. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 228-232). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Sarıyıldız, G. (2001). XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını. *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler* (s. 309-319). içinde İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi.
- Scott, G. R. (2001). *İşkencenin Tarihi*. (H. Koyukan, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Sezgin, F. (2015). *İslam'da Bilim ve Teknik* (Üçüncü b., Cilt I). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Slavicek, L. C. (2008). *The Black Death*. New York: Chelsea House.
- Subaşı, Ö. (2005). XI. Yüzyılda Anadolu'da Meydana Gelen Doğal Afetler. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(54), 505-535.
- Sydenstricker, E. M. (1920). *Difficulties in Computing Civil Death Rates for 1918*. Washington: Treasury Department United States Public Health Service.
- Taberî. (1991). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* (Cilt II). (Z. K. Temir, Çev.) İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Tannahill, R. (2003). *Tarihte Cinsellik*. (S. Gül, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Taysi, M. S. (1993). Cemâl-i Halvetî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 7, s. 302-303). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Tebly, K. (1988). *Dersaadet'te Avusturya Sefirleri*. (S. Ünlü, Çev.) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Tekin, O. (1998). *Eski Yunan Tarihi* (2 b.). İstanbul: İletişim.
- Temel, M. K. (2015). *Gelmiş Geçmiş En Büyük Katil: 1918 İspanyol Gribi*. İstanbul: Betim.
- Varlık, N. (2015). İstanbul'da Veba Salgımları. C. Yılmaz (Dü.) içinde, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi-Toplum* (A. Aydoğan, Çev., s. 146-151). İstanbul: İBB Kültür A.Ş.&İSAM.
- Varlık, N. (2017). *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılar'da Veba 1347-1600*. (H. Yalın, Çev.) İstanbul: Kitap.

WHO. (2020). Eriřim: <https://www.who.int/health-topics/cholera>

WHO. (2020). Eriřim: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/cholera>

Wilkinson, P. (2010). *Kökenleri ve Anlamlarıyla Efsaneler ve Mitler*. (E. Lakşe, Çev.) İstanbul: Alfa.

Yıldırım, N. (2020, Nisan). İstanbul'un Kolera ile Tanışması: 1831 salgını. (B. A. Özden, Dü.) *Toplumsal Tarih*(316), s. 62-66.

Yolun, M. (2012). *İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri*. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.